

מדינת ישראל
משרד החינוך
לשכת המדען הראשי

חינוך פיננסי בישראל ובעולם

ד"ר איתי אשר ז"ל
ירדן וייס
נוי סבג
פברואר 2020

תודה מיוחדת לד"ר אייל כרמל מהמרכז לפנסיה ביטוח ואוריינות פיננסית באוניברסיטת בן
גוריון בנגב, אשר ליווה והאיר את תהליך כתיבת הסקירה

הקדמה

מסמך זה נכתב בעקבות פניית מנכ"ל משרד החינוך ללשכת המדען הראשי בבקשה לסקור את נושא החינוך הפיננסי בישראל ובעולם.

מסמך זה מבקש לתת מענה על סוגיה זו באמצעות בחינת ההגדרה והרכיבים של חינוך פיננסי, מצב החינוך הפיננסי בישראל ובעולם כיום, וכמו-כן את הביקורת העולה כלפי המצב כיום. כל זאת ועוד, המסמך יציג דרכים וחומרים חינוכיים הזמינים כיום בנושא החינוך הפיננסי.

תוכן עניינים

4	א. אוריינות פיננסית
4	1. הגדרה
6	2. חינוך פיננסי במערכות חינוך בעולם
6	1. תוצאות מבחן פיזה 2015
8	2. מסקנות מתוך מבחן פיזה 2015
8	3. תוכניות פיננסיות המונהגות כיום בבתי ספר בעולם
10	3. אוריינות פיננסית במערכת החינוך בישראל
12	ב. עמדות וביקורות שונות על חינוך פיננסי
12	1. ביקורת על היעילות של חינוך פיננסי והצעות להתגבר על המכשולים הקיימים
20	ג. נקודות נוספות למחשבה לקראת יישום של חינוך פיננסי
24	ד. סיכום התובנות על חינוך פיננסי- בדגש על ילדים ובני נוער
27	ה. מידע זמין על חינוך פיננסי
27	1. מידע זמין בעברית על חינוך פיננסי
29	2. מידע זמין באנגלית על חינוך פיננסי
31	נספחים
31	נספח א': תוצאות מבחן פיזה 2015 באוריינות פיננסית
32	נספח ב': ממוצע הציונים באוריינות פיננסית במדינות המשתתפות במבחן פיזה
32	נספח ג': הציון הממוצע בישראל באוריינות פיננסית לפי מגזר שפה ולפי רקע חברתי-תרבותי-כלכלי
33	נספח ד': מידע זמין באנגלית על חינוך פיננסי
35	נספח ה': תיאור התוכן, ההקשר והתהליכים הרלוונטיים לאוריינות פיננסית של בני נוער
36	נספח ו': מתאר כללי ליישום תוכנית לאומית לחינוך פיננסי לילדים ולנוער
36	נספח ז': מתאר למיקוד של מחקר עתידי בתחום של חינוך פיננסי

א. אוריינות פיננסית

1. אוריינות פיננסית: הגדרה

אוריינות פיננסית היא ידע והבנה של רעיונות ומושגים פיננסיים, כגון ריבית ואינפלציה; ושליטה במיומנויות כלכליות בסיסיות ויישומן בהתנהלות קונקרטית. למשל, הבנת נוסח חוזה לצורך חתימה עליו.¹ המושג כולל גם את המוטיבציה והביטחון ליישם את הידע וההבנה כדי להחליט החלטות יעילות בטווח רחב של הקשרים כלכליים תוך שיפור הרווחה הכלכלית של היחיד ושל החברה.² סקירת ספרות בנושא חינוך פיננסי שערך המרכז למידע ומחקר בכנסת (ממ"מ) מציעה לחלק את החינוך הפיננסי לשישה תחומים מרכזיים (ראו גם נספח ה')³:

1. יסודות פיננסיים וחשבונות בנק

2. חסכונות והשקעות

3. ניהול משק-בית

4. פרישה ופנסיה

5. ביטחונות וניהול סיכונים

6. אשראי וחוב

לעומת זאת, בפרסום של מכון ברוקינגס⁴ מוצעות ארבע גישות מסורתיות לחינוך פיננסי: לפי הגישה הראשונה, על המעסיק מוטלת האחריות לחינוך פיננסי של העובד, לרוב באמצעות סמינרים המוצעים לו (בהשתתפות מרצון של המועסק) או מידע כתוב, וכמו-כן, המידע עוסק לרוב בחיסכון לפנסיה. הגישה השנייה גורסת כי האחריות מוטלת על המדינה ועלייה לספק ידע בנושא צרכנות ואחריות כלכלית לתלמידי תיכון.⁵ לפי הגישה השלישית, על החינוך הפיננסי להיות מופקד בידי יועצי קרדיט ומשכנתאות, ולפיכך עליו להתבצע לרוב בפגישות פרטניות ולעסוק בניהול חובות ו/או הלוואות. הגישה הרביעית והאחרונה רואה בחינוך הפיננסי כחלק מאחריות הקהילה, ולכן מציעה שמוסדות קהילה כמו ארגונים ללא מטרות רווח, מוסדות דת ובנקים יעבירו סדנאות ותכניות לקהילה בנושאים הקשורים לחינוך פיננסי, כמו למשל ניהול חובות וחסכונות. סקירת הספרות של הממ"מ וכן מקורות נוספים טוענים כי התמורות הכלכליות שהתרחשו בשדה הבינלאומי בעשורים האחרונים, ובעיקר בשלושת העשורים האחרונים של המאה ה-20, שינו את פני המערכת הכלכלית העולמית, ובעקבות כך, לאזרחים רבים יש כיום אחריות כלכלית גדולה יותר מבעבר, כך שעליהם להתמודד ולהכריע בסוגיות כלכליות כבדות יותר.⁶ לדוגמא, בעוד שבעבר

¹ הראשות הארצית למדידה והערכה בחינוך (ראמ"ח) (יולי 2014). פיזה 2012 - אוריינות בקרב תלמידים בני 15 במדעים, בקריאה ובמתמטיקה, בפתרון בעיות ובאוריינות פיננסית, מבט ישראלי. גישה באינטרנט בפברואר 2020: http://meyda.education.gov.il/files/Rama/PISA_2012_Report_ed_f_nh.pdf

² OECD (2017), PISA 2015 Results (Volume IV): Students' Financial Literacy, PISA, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264270282-en>

ראה גם: הדו"ח של ראמ"ח מ-2014 על ממצאי פיזה 2012.
³ פידלמן א' (2010). הכללת החינוך הפיננסי בתוכנית הלימודים בבתי-ספר תיכוניים – סקירה משווה – מרכז המחקר והמידע של הכנסת. גישה באינטרנט בינואר 2020: <http://m.knesset.gov.il/Activity/Info/mmm/Pages/document.aspx?docId=e14f6b58-e9f7-e411-80c8-00155d010977&businessType=1>

⁴ Gale, W.G & Levine R. (2010, October 01). Financial Literacy: What Works? How Could It Be More Effective? Retrieved from the Brookings Institution website:

<https://www.brookings.edu/research/financial-literacy-what-works-how-could-it-be-more-effective/>

⁵ Solomon, G. E., Nhete, T., & Sithole, B. M. (2018). The case for the need for personal financial literacy education in Botswana secondary schools. *SAGE Open*, 8(1), 2158244017753867.

⁶ Lusardi, A. (2015). Financial literacy skills for the 21st century: Evidence from PISA. *Journal of consumer affairs*, 49(3), 639-659.

האחריות לניהול הפנסיה הייתה בידי המעביד, כיום גם האזרחים עצמם שותפים בניהולה. לאוריינות פיננסית חשיבות רבה בחיי האזרחים, וזו עשויה לצמצם אסטרטגיות השקעה בעייתיות ולהוביל למוכנות כלכלית גבוהה יותר לפנסיה.⁷ לפיכך, מדינות וארגונים בינלאומיים רבים זיהו בשנים האחרונות את החשיבות של האוריינות הפיננסית והם אף פועלים לקידומה בסדר היום, מתוך מטרה לשפר את המיומנויות וההתנהלות הכלכלית של האזרחים. כפי שניתן להבין, הן הממ"מ הן מכון ברוקינגס מתייחסים רבות לאוכלוסיית המבוגרים כקהל היעד עבור הקניית החינוך הפיננסי.

עם זאת, גוברת כיום המודעות לחשיבות של חינוך פיננסי בקרב בני נוער בפרט, מתוך ההבנה כי הללו יגדלו בעוד מספר שנים להיות אותם אזרחים בוגרים שמתמודדים עם החלטות כלכליות.⁸ קיימות סיבות נוספות המצדיקות חינוך פיננסי עבור בני נוער, כמו למשל העובדה שבמדינות מסוימות בתום שנות חינוך החובה התלמידים יצטרכו להחליט אם לקחת הלוואות עבור לימודי המשך ("student loans").⁹ יתר על כן, מחקרים שנערכו לאחרונה בארצות הברית מראים כי בני נוער משקיעים זמן רב יותר בפעילות צרכנית, מאשר בפעילויות אחרות, כמו למשל קריאה.¹⁰ לאור זאת, קיימת המשגה נוספת של אוריינות פיננסית אשר הינה רלוונטית לטווח גילאים רחב במיוחד ולא רק למבוגרים.¹¹ לפי החוקר רמונד, אוריינות פיננסית באופן הרחב ביותר הינה היכולת של האדם לנהל כסף, והמחקר בתחום אוריינות פיננסית כולל חמש קטגוריות מרכזיות:

1. ידע אודות מושגים פיננסיים
2. יכולת ליישם את הידע הקשור לאותם מושגים פיננסיים
3. יכולת לנהל ענייני כספים אישיים
4. מיומנות בקבלת החלטות כלכליות מתאימות
5. ביטחון בתכנון יעיל המותאם לצרכים כלכליים עתידיים

לפיכך, רמונד מציע להגדיר אוריינות פיננסית כמידה שבה אדם מבין מושגים פיננסיים מרכזיים ואוחז ביכולת ובביטחון לנהל עניינים כלכליים אישיים דרך קבלת החלטות הגיוניות בטווח הקרוב וכן תכנון כלכלי בטווח הרחוק, זאת תוך לקיחת חשבון של תנאים כלכליים ואירועי חיים משתנים. הגדרתו מתיישבת עם ההגדרה של חינוך פיננסי לפי ה-OECD:

⁷ Von Gaudecker, H. M. (2015). How does household portfolio diversification vary with financial literacy and financial advice?. *The Journal of Finance*, 489-507.

Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2017). How ordinary consumers make complex economic decisions: Financial literacy and retirement readiness. *Quarterly Journal of Finance*, 7(03), 1750008.

Allgood, S., & Walstad, W. B. (2016). The effects of perceived and actual financial literacy on financial behaviors. *Economic inquiry*, 54(1), 675-697.

⁸ Lusardi, A. (2015). Financial literacy: Do people know the ABCs of finance?. *Public understanding of science*, 24(3), 260-271.

Brown, A., Collins, J. M., Schmeiser, M. D., & Urban, C. (2014). State mandated financial education and the credit behavior of young adults.

Berry, J., Karlan, D., & Pradhan, M. (2018). The impact of financial education for youth in Ghana. *World Development*, 102, 71-89.

⁹ OECD (2017), PISA 2015 Results (Volume IV): Students' Financial Literacy, PISA, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264270282-en>.

¹⁰ פידלמן א'. (2010). הכללת החינוך הפיננסי בתוכנית הלימודים בבתי-ספר תיכוניים –סקירה משווה. – מרכז המחקר והמידע של הכנסת. גישה באינטרנט בינואר 2020:

<http://m.knesset.gov.il/Activity/Info/mmm/Pages/document.aspx?docId=e14f6b58-e9f7-e411-80c8-00155d010977&businessType=1>

Lusardi, A. (2015). Financial literacy skills for the 21st century: Evidence from PISA. *Journal of consumer affairs*, 49(3), 639-659.

¹¹ Remund, D. L. (2010). Financial literacy explicated: The case for a clearer definition in an increasingly complex economy. *Journal of consumer affairs*, 44(2), 276-295.

התהליך שבמסגרתו צרכנים (או משקיעים) משפרים את ההבנה שלהם לגבי תוצרים ומושגים כלכליים ודרך מידע, הנחייה ו/או עצה אובייקטיבית מפתחים את המיומנויות והביטחון כדי להפוך למודעים יותר לסיכונים ואפשרויות כלכליות, להחליט החלטות מודעות, לדעת איפה להשיג עזרה וכן לנקוט בפעולות יעילות אחרות במטרה לשפר את רווחתם הפיננסית.¹²

ה-OECD, אשר הקים גוף לריכוז החינוך הפיננסי, מפרט את המשמעות והחשיבות של אוריינות פיננסית לחיים של מתבגרים בני 15.¹³

- (1) הם זקוקים לאיזון עדיפויות ותכנון הוצאות.
- (2) עליהם להבין שחלק מהרכישות שלהם או של הוריהם מובילות לעלות מתמשכת.
- (3) מוטב שיפתחו ערנות להונאות אפשריות ויבינו את המשמעות של סיכון וביטוח.
- (4) כדאי שיחליטו החלטות מודעות לגבי אשראי (למשל, יבינו כי תשלום באשראי יכול להוביל לתשלום של ריבית על הלוואה).

2. חינוך פיננסי במערכות חינוך בעולם

1. תוצאות מבחן פיזה 2015

בשנת 2015 נערך מבחן פיזה שכלל פרק בנושא אוריינות פיננסית (שלא כל המדינות המשתתפות במבחן הסכימו לכלול, וביניהן ישראל) ובו השתתפו תלמידים בני 15.¹⁴ נתונים מהמבחן מראים כי בני נוער רבים פעילים מבחינה פיננסית, לדוגמא, רבים מהם משתמשים במוצרים פיננסיים דיגיטליים, כמו תשלומים דרך האינטרנט או דרך הטלפון הסלולרי. על אף פעילותם הניכרת, במבחן נמצא כי 22% מהתלמידים שנבחנו במדינות ה-OECD שהשתתפו במבחן הינם חסרי מיומנויות פיננסיות בסיסיות. זאת, אף על פי ש-56% מהם הינם בעלי חשבון בנק, 19% מהם מחזיקים בכרטיס אשראי ו-64% מהם מרוויחים כסף מעבודה כלשהי. עם זאת, הנתון המדאיג הוא שרק 31% - פחות מאחד מכל שלושה תלמידים - בעלי מיומנויות לנהל חשבון בנק (ראו נספח ב').

עוד עולה מהמבחן כי תלמידים אשר דנים בענייני כספים לפחות אחת לחודש או אחת לשבוע עם הוריהם הם בעלי אוריינות פיננסית גבוהה יותר בהשוואה לתלמידים שכמעט ואינם דנים על ענייני כספים עם הוריהם או לכאלו שדנים בכך באופן יום-יומי, גם כאשר לוקחים בחשבון את המשתנה של הסטטוס הכלכלי-חברתי. לאור זאת, עולה הטענה כי להורים תפקיד חשוב בפיתוח האוריינות הפיננסית של ילדיהם, זאת דרך מעורבות ישירה ולא רק דרך הקצאת משאבים לילדיהם. תוצאות אלו מתיישבות עם מחקרים קודמים לפיהם איכות התקשורת בין ההורים לילדים בנוגע לכסף היא בעלת השפעה משמעותית על היכולת של הילד להתנהל מבחינה כלכלית,

¹² OECD (2006), "Improving Financial Literacy: Analysis of Issues and Policies", Financial Market Trends, vol. 2005/2, <https://doi.org/10.1787/fmt-v2005-art11-en>.

גם מקורות עדכניים יותר משתמשים בהגדרה זו, לדוגמא:

Opletalová, A. (2015). Financial education and financial literacy in the Czech education system. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 171, 1176-1184.

¹³ OECD (2017), PISA 2015 Results (Volume IV): Students' Financial Literacy, PISA, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264270282-en>.

¹⁴ Ibid

אף יותר מאשר קבלת דמי כיס בלבד.¹⁵ כדי לפתח הבנה מעמיקה על אופן השימוש הנכון בכסף, נראה שיש צורך לשלב בין קבלת כסף לבין הנחיית הורים.

ממצאים אלו מתיישבים עם תיאוריית החיברות הצרכנית. לפי תיאוריה זו, ילדים ומתבגרים מפתחים גישות, ידע והתנהגויות צרכניות בהשפעת סוכנים כמו הורים, עמיתים ובית הספר, כאשר ההורים נחשבים לגורם המשפיע ביותר.¹⁶ ילדים רוכשים מהוריהם ידע, מיומנויות, גישות והתנהגויות בנושאים כלכליים (למשל, נורמות של חיסכון) דרך הדרכה ישירה וכן דרך השפעה לא-ישירה. "סוכן" משמעותי נוסף שנמצא כמשפיע על בני נוער בשנים האחרונות הוא המדיה, כגון אינטרנט, טלוויזיה וכדומה; לדוגמא, לפי מחקר שנערך בקרב מתבגרים בתיכונים בדרום קוריאה נמצא מתאם בין ביצועיהם במבחן אוריינות פיננסית לבין תלמידים שבחרו את המדיה כסוכן החיברות הפיננסי המרכזי שלהם.¹⁷

נתונים נוספים ממבחן פיזה מסייעים להבין את ההשפעה של ההקשר המשפחתי על אוריינות פיננסית. מן המבחן עולה כי למיומנויות פיננסיות מתאם גבוה עם רקע חברתי-כלכלי משפחתי: בהשוואה לתלמידים מרקע מוחלש, תלמידים ממשפחות מבוססות מובילים ביתרון של 89 נקודות במבחן. כמו-כן, הממוצע מראה כי בהשוואה בין תלמידים בעלי חשבון בנק לתלמידים ללא חשבון בנק, המגיעים מאותו מצב חברתי-כלכלי, לתלמידים בעלי חשבון בנק קיים יתרון בביצוע מבחני אוריינות פיננסית. לא כל שכן, לתלמידים מרקע מבוסס סיכוי גבוה יותר להיות בעלי חשבון בנק. ממצאים אלו תואמים לנתוני מחקר דרום-קוריאני שגילה מתאם בין רמת הביצוע במבחן אוריינות פיננסי לבין בעלות על חשבון בנק.¹⁸ חשבון בנק הוא כאמור נקודת פתיחה מיטיבה אך איננה מספיקה כדי להיות בעל רמת אוריינות פיננסית מספקת במבחן פיזה, שכן כשני שליש מתוך התלמידים שהם בעלי חשבון בנק הינם מתחת לרמת הבקיאיות המזוהה עם יכולת לנהל חשבון בנק כהלכה.

הנתונים לפיהם קיים קשר חיובי בין ביצוע במבחן לבין בעלות על חשבון בנק או קבלת מתנות כספיות עשויים להעיד כי סוג מסוים של ניסיון בניהול כסף יכול להעניק לתלמידים מרקע מבוסס יותר הזדמנות לשפר את רמת האוריינות הפיננסית שלהם. גם לאחר שלוקחים בחשבון יכולות במתמטיקה ובקריאה וכן כשמשווים תלמידים בעלי מאפיינים אישיים דומים כמו מצב כלכלי-חברתי ומגדר, תלמידים שמקבלים כסף כמתנה מובילים ביתרון של 13 נקודות במבחן. ההורים ככל הנראה מעורבים בהתנסויות כלכליות כאלו, שכן הם אלו שכנראה העניקו לילדים שלהם כסף דרך דמי כיס או מתנות, פתחו להם חשבון בנק ולימדו אותם כיצד לעשות זאת. מעבר לכך, תלמידים מרקע כלכלי מבוסס נוטים לדון יותר עם הוריהם על ענייני כספים בהשוואה לתלמידים מרקע מוחלש.

¹⁵ Beutler, I., & Dickson, L. (2008). Consumer economic socialization. *Handbook of consumer finance research*, 83-102.

Xiao, J. J., Ford, M. W., & Kim, J. (2011). Consumer financial behavior: An interdisciplinary review of selected theories and research. *Family and Consumer Sciences Research Journal*, 39(4), 399-414.

¹⁶ Xiao, J. J., Ford, M. W., & Kim, J. (2011). Consumer financial behavior: An interdisciplinary review of selected theories and research. *Family and Consumer Sciences Research Journal*, 39(4), 399-414.

¹⁷ Sohn, S. H., Joo, S. H., Grable, J. E., Lee, S., & Kim, M. (2012). Adolescents' financial literacy: The role of financial socialization agents, financial experiences, and money attitudes in shaping financial literacy among South Korean youth. *Journal of adolescence*, 35(4), 969-980.

¹⁸ Sohn, S. H., Joo, S. H., Grable, J. E., Lee, S., & Kim, M. (2012). Adolescents' financial literacy: The role of financial socialization agents, financial experiences, and money attitudes in shaping financial literacy among South Korean youth. *Journal of adolescence*, 35(4), 969-980.

באופן מפתיע, רווח כספי מעבודה (סוג ניסיון אשר רווח במידה רבה יותר בקרב תלמידים מרקע מוחלש), דווקא מקושר עם רמות אוריינות פיננסית נמוכה יותר, גם כאשר לוקחים בחשבון מאפיינים אישיים נוספים של התלמיד כמו מצב כלכלי-חברתי וכן הזמן שהושקע ללמידה. לפיכך, ייתכן כי סוג הניסיון הכלכלי או ההנחיה ההורית המלווה אליו יכולים להוות גורמים משפיעים בפיתוח האוריינות הפיננסית ולא רק הניסיון כשלעצמו.

קיים מתאם משמעותי בין אוריינות פיננסית ליכולות במתמטיקה ובקריאה, ובשני תחומים אלו קיימים הבדלים בין תלמידים מרקע כלכלי מוחלש לעומת תלמידים מרקע מבוסס. לדוגמא, לתלמידים מרקע כלכלי מוחלש יש סיכוי גדול פי 4 או יותר להיות ברמות הבקאות הנמוכות ביותר (0 או 1) בקריאה ובמתמטיקה בהשוואה לתלמידים מרקע מבוסס.¹⁹ חשוב לציין כי אמנם היכולות במתמטיקה ובקריאה מצליחות להסביר במידה רבה את ההישגים של התלמידים באוריינות פיננסית, אך עדיין קיימים כמעט כ-40% מהשונות בציוני האוריינות הפיננסית אשר אינם משקפים את שני גורמים אלו.

בסופו של דבר, מצטייר כי הפערים בין תלמידים מרקע מוחלש לעומת תלמידים מרקע מבוסס יכולים לנבוע ממספר סיבות אפשריות, בעיקרן: נגישות לסוג ניסיון מסוים בניהול כספי, מידת ההנחיה ההורית וכן פערים ביכולות המתמטיקה והקריאה שמשתקפים גם במבחן האוריינות הפיננסית.

2. מסקנות מתוך מבחן פיזה 2015

- יש צורך לתת מענה להורים ולא רק לצעירים בנוגע לחינוך פיננסי, מפני שנראה כי להורים יש תפקיד מפתח בפיתוח האוריינות הפיננסית של ילדיהם.
- יש לספק לצעירים הזדמנויות בטוחות ללמוד על-ידי ניסיון מחוץ לבית הספר
- מומלץ להתמודד עם הצרכים של התלמידים בעלי הביצועים הנמוכים וכן להתעמת מוקדם ככל האפשר עם הפערים הקשורים לרקע החברתי-כלכלי. מוסבר כי חינוך פיננסי יכול לסייע לגשר על פערים באוריינות פיננסית, פערים שנובעים בחלקם מהבדלים חברתיים-כלכליים שעשויים להתבטא בנגישות לחשבון בנק ובנגישות למתנות כספיות.

3. תוכניות פיננסיות המונהגות כיום בבתי ספר בעולם

עשר מתוך 15 המדינות שהשתתפו במבחן פיזה 2015 מיישמות אסטרטגיה לאומית שחלק מהותי מקהל היעד שלה הוא צעירים. מספר מדינות (בהן אוסטרליה, ברזיל, פרו, קנדה ומדינות מסוימות בארה"ב) החלו להכניס אלמנטים של אוריינות פיננסית לתוך תוכנית הלימודים של בתי הספר, לתוך חלק מהמקצועות הקיימים (אם כי לא ברור ההיקף של התכנים בתוכנית הלימודים) וכן ישנן מספר מדינות שניסו להעריך את התוכניות של החינוך הפיננסי בבתי הספר כדי לברר האם הן אפקטיביות, אך אלו לא היו הערכות שיטתיות מספיק. ישנן גם יוזמות מחוץ לבית הספר כמו תחרויות, סרטונים, אירועים (שבוע הכסף, יום החיסכון), מוזיאונים ומשחקים שמנסים לתת מענה

¹⁹ OECD (2016), *PISA 2015 Results (Volume I): Excellence and Equity in Education*, PISA, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264266490-en>.

לצורך בחינוך פיננסי. מצוין כי אלו משמשות בגדר השלמה ליוזמות בית ספריות (ולא תחלופה), וכי יש צורך לבקר גם אותן ולהעריך את ההשפעה שלהן באופן סדיר יותר.

באופן ספציפי, ניתן לציין בהרחבה שלוש מדינות בהן קיימות יוזמות הקשורות לחינוך פיננסי: ארצות-הברית, אוסטרליה ובריטניה.²⁰ בארצות-הברית קיימת ועדה לחינוך ואוריינות פיננסית (FLEC-Financial Literacy and Education Commission) המורכבת משיתוף פעולה בין יותר מ-20 לשכות פדרליות, לשכת העבודה, מחלקת החינוך, האוצר ועוד.²¹ בנוסף, ב-2013 ברק אובמה יזם קידום של מסוגלות פיננסית לצעירים דרך מועצה שתפקידה לייצג לנשיא כיצד צעירים יכולים לפתח מסוגלות פיננסית בבתי הספר, בבית, בקהילה או במקום העבודה בעזרת הטכנולוגיה. באוסטרליה, בדומה לארצות-הברית, קיים אתר אינטרנט המיועד לשמש אזרחים ומחנכים בתחום של אוריינות פיננסית.²²

בבריטניה, השירות ליעוץ כלכלי מטעם הגוף לחינוך פיננסי ייסד אף הוא אתר אינטרנט הכולל ייעוץ פיננסי, ומעבר לכך, ב-2011 הוערכה מטעם משרד החינוך תכנית הלימוד הפיננסית הלאומית, ואוסף מומחים המליצו כיצד חינוך פיננסי צריך להיכלל בתוכנית הלימודים כחלק מלימודי מתמטיקה ואזרחות. באנגליה, החל משנת 2014, אוריינות פיננסית נחשבת כחלק הכרחי מתכנית הלימודים בקרב תלמידים בגילאים 11-16.²³ לצד תכני רשות, קיימים תכני חובה עבור הגילאים השונים: בין גילאים 11-14 תלמידים לומדים על שימוש בכסף, ניהול סיכונים וכן החשיבות והעשייה של תכנון תקציב; בין גילאי 14-16 תלמידים לומדים אודות הכנסות והוצאות, אשראי וחובות, ביטוח, חסכונות ופנסיה, מוצרים ושירותים פיננסיים וכן מתנסים ביישום של הרעיונות דרך שיעורי מתמטיקה, כך שיהיו ברשותם המיומנויות המתמטיות הנדרשות לניהול כספים אישיים. עם זאת, סקירה של מצב החינוך הפיננסי באנגליה מציגה מספר בעיות: המסוגלות הפיננסית בקרב גילאי התיכון איננה מפותחת כהלכה, רוב המורים שמעבירים את התכנים אינם מומחים ואף בעלי הכשרה מועטה בלבד בתחום, וכן אחת החולשות המרכזיות של התוכניות לחינוך פיננסי הינה היעדר קוהרנטיות וחסך בהערכה מתאימה של תוצאות הלמידה.

בהתאם לכך, דו"ח הממ"מ²⁴ מתריע כי חינוך פיננסי בעולם לרוב אינו זוכה להתייחסות שיטתית ומערכתית מקיפה. על-פי הדו"ח, רוב התכניות לחינוך פיננסי בעולם אינן מותאמות לקהל בני-הנוער באופן ספציפי, אולם מתחזקת המגמה להטמעת החינוך הפיננסי בקרב אוכלוסייה זו, הן באמצעות תכניות ממשלתיות, והן באמצעות תכניות של גורמים פרטיים. עם זאת, רוב התכניות מתקיימות בשעות הפנאי (במרכזים קהילתיים, באינטרנט ועוד) ורק חלק קטן מהן משולבות בתכניות הלימודים. גם כאשר משולבת תוכנית לחינוך פיננסי, היא לרוב אינה נלמדת במסגרת מקצוע נפרד.

²⁰ Igata, M., Nomura, A., & Kamiyama, T. (2014). The Need to Improve Financial and Economic Education in Japanese Schools. *Nomura Journal of Capital Markets*, 5(3).

²¹ ראה בהמשך המסמך פירוט על אתר האינטרנט שלהם בנספח ד'.

²² ראה בהמשך המסמך פירוט על אתר האינטרנט MoneySmart בנספח ד'.

²³ Long, R., & Foster, D. (2016). Financial and enterprise education in schools.

²⁴ פידלמן א'. (2010). הכללת החינוך הפיננסי בתוכנית הלימודים בבתי-ספר תיכוניים – סקירה משווה. מרכז המחקר והמידע של הכנסת. גישה באינטרנט בינואר 2020:

<http://m.knesset.gov.il/Activity/Info/mmm/Pages/document.aspx?docId=e14f6b58-e9f7-e411-80c8-00155d010977&businessType=1>

3. אוריינות פיננסית במערכת החינוך בישראל

בשנת 2011 הוכנסה תוכנית לחינוך פיננסי²⁵ במערכת החינוך בישראל עבור כיתות י'. תחילה כפיילוט ל-25 בתי ספר וב-2012 הצטרפו עוד כ-70 בתי ספר. כיום, כל בית ספר שמלמד מגמת מדעי החברה יכול להגיש בקשת הצטרפות לתוכנית (כלומר, בקשה להקצאת שעות להוראת הנושא). עבור תוכנית זו הוכשרו מורים ייעודיים להוראת הנושא והיא בנויה משלושים שעות שבועיות—עשר שעות פרונטליות, ועשרים מתוקשבות. התוכנית מורכבת מעשר יחידות לימוד ונוגעת בנושאים כמו תקציב אישי ומשפחתי, הלוואות, חסכונות והשקעות, מסים ועוד. התוכנית נבנתה בשיתוף פעולה בין מט"ח לבין המועצה הישראלית לצרכנות לצד כותבים חיצוניים נוספים.²⁶ כמו-כן, ב-2014 נערכה תחרות קליפים לתלמידים בנושא הגינות בפרסום מטעם משרד החינוך והמועצה הישראלית לצרכנות.²⁷ חשוב לציין כי מעת הטמעת התוכנית ועד היום, היא לא הוערכה או נחקרה בצורה כלשהי על-ידי משרד החינוך, כמו לדוגמא, על-ידי ראמ"ה.

תוכנית לימודית נוספת נהגתה דרך שיתוף פעולה בין הפיקוח על הבנקים בבנק ישראל ומשרד החינוך, אשר חברו יחד ורקמו פעילות להגברת המודעות הפיננסית בקרב בני נוער. הפעילות הועברה במהלך החודשים נובמבר 2017 ופברואר 2018 עבור מאות כיתות ט' ברחבי הארץ.²⁸ את התוכנית העבירו בהתנדבות נציגי הבנקים השונים²⁹, מתוך מטרה להקנות כלים בהתנהלות צרכנית-בנקאית. בין הנושאים שנלמדו: תקציב, חסכון, ריבית, קריאת צ'קים וכרטיסי חיוב.³⁰ בדומה לכך, רשת התיכונים "אורט" פיתחה תוכנית לחינוך פיננסי³¹, שבה השתתפו עד כה כ-20,000 תלמידים. מטרת התוכנית היא להקנות לתלמידים כלים וידע שיחזקו את עצמאותם הכלכלית, תהליך קבלת ההחלטות פיננסיות ואת השיח הפיננסי עם הוריהם. התוכנית נלמדת במגוון מתודות, ביניהן גם אפליקציות ומשחקים אינטראקטיביים ונוגעת במספר נושאים, ביניהם הרגלים פיננסיים בריאים, חסכון והכנסות.

לגבי מבחני פיזה בנושא אוריינות פיננסית, הנתונים העדכניים ביותר על ישראל הם משנת 2012. בדומה למדינות אחרות, גם בישראל נתגלה קשר בין מצב חברתי-כלכלי לבין התוצאות במבחני האוריינות הפיננסית.³² בישראל היה גם פער גדול בין ההישגים של תלמידים בבתי ספר דוברי עברית לבין הישגים בבתי ספר דוברי ערבית. בנוסף, בקרב התלמידים בבתי הספר דוברי העברית לא היו ניכרים הבדלים בין-מגדריים ואילו בבתי ספר דוברי ערבית היה יתרון לטובת הבנות. ממצא זה עשוי לשקף בחלקו את העובדה כי קיימים פערים עקביים בהישגים לטובת הבנות בבתי ספר דוברי ערבית גם בתחומים אחרים של מבחני פיזה כמו קריאה ומתמטיקה: במבחן פיזה

²⁵ קישור לאתר התוכנית שפותח על-ידי המרכז לטכנולוגיה חינוכית (מט"ח): <https://finance.cet.ac.il/>

²⁶ פרקש ברוך ר'. (2011, 4 באפריל). איך לחסוך מהילדים את המינוס, כלכליסט. גישה באינטרנט בינואר 2020: <https://www.calculist.co.il/money/articles/0,7340,L-3513781,00.html>

²⁷ <https://finance.cet.ac.il/> / תחת "פרויקטים ותחרויות"

²⁸ קישור לאתר בנק ישראל והתוכנית הרלוונטית מ-2018 הנמצאת תחת "חודש מודעות פיננסית": <https://www.boi.org.il/he/ConsumerInformation/ConsumerIssues/Pages/FinancialEducation.aspx>

²⁹ קישור לסרטון וידאו ביוטיוב אודות התוכנית, הסרטון הועלה מטעם בנק ישראל ב-13 בדצמבר, 2017: https://www.youtube.com/watch?v=0_D1qdwB7Zk&feature=youtu.be

³⁰ קישור לאתר בנק ישראל והמצגת הרלוונטית מ-2018 הנמצאת תחת "מצגת המפגש הראשון": <https://www.boi.org.il/he/ConsumerInformation/ConsumerIssues/Pages/FinancialEducation.aspx>

³¹ קישור לאתר חינוך פיננסי מטעם רשת התיכונים "אורט": <https://www.ort.org.il/finaneducatin/>

³² הראשות הארצית למדידה והערכה בחינוך (ראמ"ה) (יולי 2014). פיזה 2012- אוריינות בקרב תלמידים בני 15 במדעים, בקריאה ובמתמטיקה, בפתרון בעיות ובאוריינות פיננסית, מבט ישראלי. גישה באינטרנט בפברואר 2020: http://meyda.education.gov.il/files/Rama/PISA_2012_Report_ed_f_nh.pdf

2012 הבנות במסגרות דוברות ערבית קיבלו במוצע במבחן המתמטיקה 9 נקודות יותר מן הבנים, וכן קיבלו 72 נקודות יותר מן הבנים במבחן הקריאה.³³

להלן המסקנות המרכזיות מדו"ח פיזה 2012 בנושא אוריינות פיננסית (ראו גם נספחים א' ו-ג'):

- "בתחום אוריינות פיננסית, הציון הממוצע של ישראל הוא 476 נקודות וממוצע זה נמוך ב-24 נקודות מהממוצע של מדינות ה-OECD שהשתתפו במחקר.³⁴
 - בישראל קיים שיעור גבוה של תלמידים מצטיינים - 9%, שיעור הדומה לשיעור הממוצע במדינות ה-OECD שהשתתפו - 10%.
 - מאידך, בישראל נמצא שיעור גדול יחסית של תלמידים מתקשים - 23%, לעומת 15% בממוצע מדינות ה-OECD שהשתתפו.
 - קיים פער גדול מאד של 108 נקודות (כסטיית תקן שלמה) במוצע הציונים של התלמידים הלומדים בבתי ספר דוברי עברית לעומת תלמידים הלומדים בבתי ספר דוברי ערבית.
 - הישגי דוברי העברית באוריינות פיננסית דומים מאד למוצע במדינות ה-OECD שהשתתפו - 503 ו-500 נקודות, בהתאמה."
- כדי לספק תמונה מלאה לתוצאות המבחן באוריינות פיננסית, יש מקום לציין גם את תוצאות מבחני הפיזה במתמטיקה ובקריאה בישראל ב-2012, שכן אלו משתקפים במידה רבה במבחן האוריינות הפיננסית:
- הציון הממוצע של ישראל במתמטיקה ובקריאה נמוך ב-28 נקודות וב-10 נקודות בהתאמה מהממוצע של מדינות ה-OECD שהשתתפו במחקר.
 - שיעור המצטיינים בישראל במתמטיקה ובקריאה הינו 9% ו-10% בהתאמה, זאת באופן דומה יחסית לשיעור הממוצע במדינות ה-OECD – 12% ו-8% בהתאמה.
 - שיעור התלמידים המתקשים בישראל במתמטיקה הוא גדול יחסית - 34% לעומת שיעור המתקשים בממוצע מדינות ה-OECD שעומד על 23%. בתחום הקריאה גם קיים פער, אם כי נמוך יותר, בין שיעור המתקשים בישראל שעומד על 24% לעומת שיעור המתקשים בממוצע מדינות ה-OECD שעומד על 17%.

³³ הראשות הארצית למדידה והערכה בחינוך (ראמ"ה) (יולי 2014). פיזה 2012 - אוריינות בקרב תלמידים בני 15 במדעים, בקריאה ובמתמטיקה, בפיתרון בעיות ובאוריינות פיננסית, מבט ישראלי. גישה באינטרנט בפברואר 2020: http://meyda.education.gov.il/files/Rama/PISA_2012_Report_ed_f_nh.pdf

³⁴ במבחן פיזה באוריינות פיננסית, טווחי ציונים שונים מייצגים רמות בקיאות שונות כך שהציון המזערי עבור רמת בקיאות 1 הוא 326 והציון המזערי עבור הרמה המירבית ביותר, רמה 5, הינו 625. הממוצע של ישראל תואם את רמת בקיאות 3 אשר ציוניה נעים בין 475-549. במסמכים רבים לא מצוין טווח הציונים הכוללני אלא טווחי ציונים לכל רמה. שיטת הניקוד הינה מורכבת כי ישנו ניקוד שונה עבור פריטים המתאימים לרמות שונות, וכן ניתן לקבל ניקוד חלקי. למידע נוסף ראו:

OECD (2017), "Student performance in financial literacy", in *PISA 2015 Results (Volume IV): Students' Financial Literacy*, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264270282-7-en>.

OECD (2012), "PISA 2012 Financial Literacy Assessment Framework", Retrieved from OECD website: <https://www.oecd.org/pisa/pisaproducts/46962580.pdf>

- במתמטיקה ובקריאה קיים פער גדול מאוד של 101 נקודות ו-109 נקודות בהתאמה (סטיית תקן שלמה או יותר) בין בתי הספר דוברי העברית לבין בתי הספר דוברי הערבית.
 - הציון הממוצע במתמטיקה בקרב בתי ספר דוברי עברית הינו 489, זאת בדומה לממוצע מדינות ה-OECD אשר עומד על 494. הציון הממוצע בקריאה בקרב בתי ספר דוברי עברית הוא אף גבוה יותר מממוצע מדינות ה-OECD ב-14 נקודות.
- ניתן לציין כי גם במבחן פיזה האחרון מ-2018 מגמות אלו במתמטיקה ובקריאה נותרו בעינן.³⁵

ב. עמדות וביקורות שונות על חינוך פיננסי

1. ביקורת על היעילות של חינוך פיננסי והצעות להתגבר על המכשולים הקיימים

1.1. לחינוך פיננסי השפעה מוגבלת: מחקר מ-2002 של ציוי ועמיתיו³⁶, בדק את ההשפעה של סמינר חסכון לפנסיה על עובדים בחברה גדולה.³⁷ בסמינר עסקו במטרות החיסכון, הקצאת נכסים, ניהול הלוואות ועוד. בסיום הסמינר נשאלו העובדים לגבי כוונותיהם לשנות את אופי החיסכון שלהם והתנהגותם נבחנה לאחר מספר חודשים. רבים אמנם חשו שרוצים לחסוך יותר ותכננו להגדיל את קצב החיסכון, אך מעטים בסופו של דבר פעלו לפי תכנונים אלו ובנוסף, היו הבדלים מזעריים בהיקף היישום של התכנונים הרצויים בין הקבוצה שהשתתפה בסמינר לבין הקבוצה שלא השתתפה בסמינר. אמנם מחקר זה התבצע רק בקרב מבוגרים, אך מסקנתו מחוזקת על-ידי פרננדס ועמיתיו בניתוח מטה-אנליזה שערכו בשנת 2014 וכולל מחקרים שנעשו הן בקרב מבוגרים הן בקרב תלמידי תיכון.³⁸ בקצרה, המטה-אנליזה בודקת את הקשר בין אוריינות פיננסית וחינוך פיננסי לבין התנהגות פיננסית בקרב 168 מאמרים הכוללים 201 ניסויים. הם מצאו כי האפקט של תוכניות לחינוך פיננסי הינו מינימלי, ומעבר לכך הוא מידלדל לאורך זמן.³⁹ כמו בחינוך מסוגים אחרים, חינוך פיננסי דועך לאורך זמן; אפילו התערבויות בסדר גודל משמעותי הכוללות שעות רבות של הדרכה הן בעלות אפקט זניח על התנהגות בטווח של 20 חודשים או יותר מזמן ההתערבות.

נתון נוסף ממחקר המטה-אנליזה של פרננדס ועמיתיו מצא כי ניסיונות לשפר_אוריינות פיננסית מסבירים בקושי 0.1% מן ההבדלים להתנהגות פיננסית של משקי הבית, וכי התכניות, אף השאפתניות ביותר, בקושי מותירות חותם 20 חודשים לאחר סיומן.⁴⁰ כמו כן, גם חוקרים מהאוניברסיטאות הרווארד ובראון, וגם מהאקדמיה של הצבא בארה"ב הציגו

³⁵ הראשות הארצית למדידה והערכה בחינוך (ראמ"ה) (דצמבר 2019). פיזה 2018 - אוריינות בקרב תלמידים בני 15 במדעים, בקריאה, מתמטיקה ומדעים, מבט ישראלי. גישה באינטרנט בפברואר 2020 : http://meyda.education.gov.il/files/Rama/PISA_2018_Report.pdf

³⁶ Choi, J. J., Laibson, D., Madrian, B. C., & Metrick, A. (2002). Defined contribution pensions: Plan rules, participant choices, and the path of least resistance. *Tax policy and the economy*, 16, 67-113.

³⁷ Choi, J. J., Laibson, D., Madrian, B. C., & Metrick, A. (2002). Defined contribution pensions: Plan rules, participant choices, and the path of least resistance. *Tax policy and the economy*, 16, 67-113.

המחקר הזה גם מצביע על החשיבות של סטטוס קוו: רבים מאמצים מדיניות כלכלית של חיסכון לפנסיה למשל לפי ברירת המחזל של החברה בה עובדים.

³⁸ Fernandes, D., Lynch Jr, J. G., & Netemeyer, R. G. (2014). Financial literacy, financial education, and downstream financial behaviors. *Management Science*, 60(8), 1861-1883.

³⁹ Fernandes, D., Lynch Jr, J. G., & Netemeyer, R. G. (2014). Financial literacy, financial education, and downstream financial behaviors. *Management Science*, 60(8), 1861-1883.

במטה-אנליזה גם דנים במאפיינים של ההתנהגויות שעשויות להשפיע על התחומים של קובעי המדיניות ובהם חינוך פיננסי, הבניית החלטות ורגולציה, זאת במטרה בסופו של דבר לעזור ולשפר את ההתנהגות הפיננסית של הצרכן.

⁴⁰ Fernandes, D., Lynch Jr, J. G., & Netemeyer, R. G. (2014). Financial literacy, financial education, and downstream financial behaviors. *Management Science*, 60(8), 1861-1883.

סיכום של מחקרים המראים כי בדרך כלל תכניות לשיפור אוריינות פיננסית אינן תורמות להתנהלות נכונה יותר של משק הבית בטווח הארוך.⁴¹ בדומה, גם חוקרת הכלכלה לורן ויליס, טוענת בפרסום של האגודה האמריקנית לכלכלה⁴² כי "משקיפים אובייקטיביים מסכימים על כך שהמחקר עד היום לא מצביע על קשרים סיבתיים מחינוך פיננסי לקבלת החלטות טובה יותר ולתוצאות פיננסיות טובות יותר".⁴³ חשוב לומר כי רוב המחקרים לעיל התמקדו באוכלוסיית המבוגרים ולא באוכלוסיית הנוער, לכן יש מקום לדון בשאלה אם אותם ממצאים ומסקנות תקפים גם לקהל יעד של תלמידי בית-ספר.

למרות השוני הקיים בין האוכלוסיות, מספר מחקרים מציגים מסקנות דומות. שני מחקרים מצאו מתאם נמוך בין רמות הידע הפיננסי של תלמידי תיכון לבין השתתפות בשיעורים בנושא חינוך פיננסי.⁴⁴ מחקר אמריקאי נוסף מ-2009 לא הצליח למצוא הבדלים ברמת האוריינות הפיננסית בין תלמידי תיכון שהשלימו קורס בניהול פיננסי אישי לבין התלמידים שלא עברו את הקורס, 1-4 שנים לאחר ביצוע הקורס.⁴⁵ בנוסף, אלו שלקחו חלק בקורס לא דירגו את עצמם כיותר חסכנים ולא ניכר כי התנהגותם הפיננסית טובה יותר מאלו שלא לקחו את הקורס. כמו כן, מחקר פיני מ-2018 הראה כי תוכנית חינוך פיננסית אמנם שיפרה את הידע הפיננסי של התלמידים בני ה-15, אולם לא היו ראיות לשינוי בהתנהגות הכלכלית שלהם.⁴⁶ לפיכך, מחקרים אלו מעלים ספק רציני בנוגע להשפעות של קורסים לחינוך פיננסי גם בקרב אוכלוסייה של תלמידי תיכון.

בנוסף לכך, בסקירה של מכון ברוקינגס מ-2010 אף מצוין מפורשות כי הראיות הנוגעות להשפעה של חינוך פיננסי בתיכונים הינן דו-משמעיות ולא עקביות, כאשר מחקרים מוקדמים הציעו כי קיימת השפעה חזקה בעוד שמחקרים עדכניים יותר סתרו את ממצאים אלו.⁴⁷ כמו כן, על רקע מחקר וידע מועטים העוסקים ביעילות של התוכניות הנעשות בתחום של חינוך פיננסי, עולה צורך להגדיל את מספר ההערכות של תוכניות שונות אלו.⁴⁸

מעבר לכך, גם ב-2018 עולות קריאות לשפר את המחקר של תכניות לחינוך פיננסי לילדים ולנוער, שכן מחקרים רבים בנושא אינם מכילים פירוט על שיטות ההוראה, הסבר על אילו חלקים מתוך התכנית היו יעילים ואילו ראויים לשיפור ובאיזו מידה ההשפעות של התכנית

⁴¹ Hastings, J. S., Madrian, B. C., & Skimmyhorn, W. L. (2013). Financial literacy, financial education, and economic outcomes. *Annu. Rev. Econ.*, 5(1), 347-373.
Skimmyhorn, W. (2016). Assessing financial education: Evidence from boot camp. *American Economic Journal: Economic Policy*, 8(2), 322-43.

⁴² Willis, E. L. (2011). The Financial Education Fallacy. *The American Economic Review*, 101(3), 429-434.

⁴³ הציטוט תורגם בידי ד"ר אסף צימרינג, כפי שמופיע בכתבה ב"כאן 11":
<https://www.kan.org.il/item/?itemid=19161>

⁴⁴ Hastings, J. S., Madrian, B. C., & Skimmyhorn, W. L. (2013). Financial literacy, financial education, and economic outcomes. *Annu. Rev. Econ.*, 5(1), 347-373.

⁴⁵ Mandell, L., & Klein, L. (2009). The impact of financial literacy education on subsequent financial behavior.

⁴⁶ Kalmi, P. (2018). The Effects of Financial Education: Evidence from Finnish Lower Secondary Schools. *Economic Notes: Review of Banking, Finance and Monetary Economics*, 47(2-3), 353-386.

⁴⁷ Gale, W.G & Levine R. (2010, October 01). Financial Literacy: What Works? How Could It Be More Effective? Retrieved from the Brookings Institution website:

<https://www.brookings.edu/research/financial-literacy-what-works-how-could-it-be-more-effective/>
Lusardi, A. (2015). Financial literacy: Do people know the ABCs of finance?. *Public understanding of science*, 24(3), 260-271.

⁴⁸ Lyons, A. C., Palmer, L., Jayaratne, K. S., & Scherpf, E. (2006). Are we making the grade? A national overview of financial education and program evaluation. *Journal of Consumer Affairs*, 40(2), 208-235
Berry, J., Karlan, D., & Pradhan, M. (2018). The impact of financial education for youth in Ghana. *World Development*, 102, 71-89.

Long, R., & Foster, D. (2016). Financial and enterprise education in schools.

הינן משמעותיות.⁴⁹ ראיות לפיהן תכניות לחינוך פיננסי משפרות את הידע והגישות הפיננסיות של ילדים ומתבגרים מתבססות בעיקר על דיווחים-עצמיים ומתבטאות באפקטים קצרי-טווח וקטנים יחסית. בנוסף לכך, אין כמעט מחקרים שמעריכים את ההשפעות של החינוך הפיננסי על התנהגות כלכלית ממשית, כאשר המחקרים המועטים המודדים זאת מראים אפקט התנהגותי קלוש או לא-קיים. בעיה זו נובעת בין היתר מהקושי להעריך התנהגות פיננסית בקרב ילדים ומתבגרים וכן מהקושי לקיים מחקר אורך הבוחן השפעות ארוכות-טווח של תוכניות לימוד פיננסי ספציפיות. על אף המגבלות המובהקות של האפקטיביות של חינוך פיננסי העולות מהנתונים הקיימים, ישנם חוקרים המאמינים כי חלק מן המגבלות אלו נעוץ בשיטת הלימוד, וכי מעבר להוראה בשיטות פחות מסורתיות עשויה לתת מענה לחסמים הקיימים בחינוך פיננסי. חוקרת אחת הנמנית עם תומכי הטענה היא אפראה⁵⁰ אשר חקרה את הנושא עם עמיתה באמצעות תכנית שיזמה להוראת הפיננסים באמצעות משחקים דיגיטליים בבתי-ספר בשווייץ. אפראה מתבססת במחקרה על טענות שלהוראה באמצעות משחקים דיגיטליים יתרונות רבים בעבור כישורי למידה, יכולות קוגניטיביות והנעה של תלמידים; ומחקרה אכן תומך בתיאוריות אלו. טענה זו נתמכת גם במאמרו⁵¹ של מנדל, חוקר מאוניברסיטת וושינגטון, בו הוא מעיד על האפקטיביות של משחקים המדמים השקעות, ובמיוחד בהשוואה לשיטות הוראה מסורתיות בנושא הפיננסים. גם בפינלנד נעשה שימוש בתכנית לחינוך פיננסי המשלבת שימוש במשחקים, סרטונים וחומרים אחרים באינטרנט.⁵² ניתן ללמוד, אם כך, שההשפעה המוגבלת של חינוך פיננסי עלולה להיות תוצר של שיטת ההוראה ואיננה מגבלה הנובעת מטבעו של הנושא; ובכך נפתחים אפיקים אפשריים נוספים להוראה של פיננסים.

מעבר לכך, מחקר מ-2011 בדק את השפעתה של תוכנית חינוך ארבע-שנתית לתלמידי היסודי המתמקדת בחיסכון ונקראת "אני יכול לחסוך" (ICS).⁵³ במחקר זה נמצא כי הציונים במבחן אוריינות פיננסית היו גבוהים יותר בקרב תלמידים אשר השתתפו בתוכנית בהשוואה לקבוצת הביקורת, זאת לאחר שלילה של גורמים מסבירים אחרים כמו מעמד חברתי-כלכלי או ציונים במתמטיקה ובחשבון. קיימות הסתייגויות מן תוצאות המחקר שכן הוא כלל כמות משתתפים קטנה יחסית והיה בו אחוז נשירה גבוה (שנבע בין היתר ממעברים של התלמידים בין בתי ספר). התוכנית "אני יכול לחסוך" כללה שיעורים מובנים כחלק ממסגרת הלימודים,⁵⁴ מועדון עם מפגשי רשות אחת לשבוע וכן סדנאות שהוצעו להורים במגוון נושאים כמו תקצוב, בזבוז, אשראי, חוב ועוד. במסגרת תוכנית זו

⁴⁹ Amagir, A., Groot, W., Maassen van den Brink, H., & Wilschut, A. (2018). A review of financial-literacy education programs for children and adolescents. *Citizenship, Social and Economics Education*, 17(1), 56-80.

⁵⁰ Aprea, C., Schultheis, J., & Stolle, K. (2018). Instructional integration of digital learning games in financial literacy education.

⁵¹ Mandell, L. (2008). The Financial Literacy of Young American Adults: Results of the 2008 National Jumpstart Coalition Survey of High School Seniors and College Students. *Jumpstart Coalition for Personal Financial Literacy*

⁵² Kalmi, P. (2018). The Effects of Financial Education: Evidence from Finnish Lower Secondary Schools. *Economic Notes: Review of Banking, Finance and Monetary Economics*, 47(2-3), 353-386.

⁵³ Sherraden, M. S., Johnson, L., Guo, B., & Elliott, W. (2011). Financial capability in children: Effects of participation in a school-based financial education and savings program. *Journal of Family and Economic Issues*, 32(3), 385-399.

⁵⁴ השיעורים בכיתה התבססו על התכנים של "כושר פיננסי לחיים" (Financial fitness for life) מטעם המועצה לחינוך פיננסי או על התכנים של "עולם כיסים חכם" (Wise Pockets World) מטעם המרכז ליוזמות וחינוך כלכלי בארה"ב. שני מקורות אלו מצוינים במסמך זה למטה תחת 'מידע זמין באנגלית על חינוך פיננסי'.

התלמידים פתחו חשבון חיסכון, ביקרו בבנק באופן קבוע, ביצעו הפקדות של חסכונות ועקבו אחר חסכונותיהם. במאמר מצוינים שלושה גורמים אפשריים העומדים מאחורי הצלחת התוכנית: החינוך הפיננסי שהתלמידים קיבלו, הסדנאות להורים אשר השפיעו בתורם על הילדים או החלק המעשי שהתקיים "בעולם האמיתי" ולא כלל סימולציות או משחקים בדומה לתוכניות אחרות, כאשר ייתכן שהחלק האחרון הגביר מוטיבציה ללמידה והפך את השיעורים לזכירים או רלוונטיים יותר.

מחקר נוסף מ-2016 מתאר את השפעותיה של תוכנית לחינוך פיננסי בבתי ספר יסודיים ציבוריים בשיקגו.⁵⁵ במסגרת התוכנית הנקראת "ילדים מתנסים בכסף" (Money Savvy Kids), הועברו לתלמידים בכיתות ג' שמונה שיעורים בנושאים הבאים: היסטוריית הכסף, מהיכן כסף בא, ילדים גם יכולים להרוויח כסף, חיסכון כסף וטיול לבנק, בזבוז כסף, תרומת כסף, השקעת כסף וכסף משפחתי. נדבך חשוב של התוכנית היה קבלת קופת חיסכון לכל תלמיד, ובחלק מן הכיתות כספי הכיתה אף נוהלו על-ידי התלמידים תוך שימוש בקופת חיסכון כיתתית. בין התוצאות הנמדדות התגלה שינוי לטובה בגישות של התלמידים ביחס לתחושת ביטחון בניהול הכסף והתכוונות לחיסכון, וכן צוינו ראיות אנקדוטליות של המורות המעורבות אשר הביעו עמדה חיובית ביותר ביחס לתוכנית. עם זאת, הועלה צורך להוסיף קבוצת בקרה ומבחן ידע למחקרים עתידיים וכן לשפר את ההנחיה המיועדת למורים שמעבירים את התכנים.

מחקרים אלו מתיישבים עם מסקנותיהן של סקירות רחבות אודות חינוך פיננסי עבור ילדים ומתבגרים מ-2009 ו-2018.⁵⁶ בסקירות האלו וכן במאמרים נוספים נטען כי החינוך הפיננסי צריך להיות מיועד גם לילדים צעירים ולא רק לתלמידי חטיבת ביניים או תיכון.⁵⁷ בנוסף, על אף החסך במחקר העוסק בחינוך פיננסי עבור ילדים⁵⁸ ומתבגרים, מוצע כי היעילות של החינוך הפיננסי תגדל ככל שהוא ייחפך לרלוונטי עבור התלמידים וכך גם תגבר המוטיבציה ללמידה. מצטייר כי עדיף לערוך לילדים היכרות הדרגתית עם מונחים פיננסיים ולא לכלות משאבים ביוזמות חד-פעמיות שמתעלמות מגישה שמתייחסת לתהליך שדורש צעד-אחר-צעד.⁵⁹

⁵⁵ Hagedorn, E. A., Schug, M. C., & Suiter, M. (2016). A Collaborative Approach to Financial Literacy in the Chicago Public Schools. *Journal of Private Enterprise*, 31(1).

⁵⁶ McCormick, M. H. (2009). The effectiveness of youth financial education: A review of the literature. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 20(1).

Amagir, A., Groot, W., Maassen van den Brink, H., & Wilschut, A. (2018). A review of financial-literacy education programs for children and adolescents. *Citizenship, Social and Economics Education*, 17(1), 56-80.

⁵⁷ Batty, M., Collins, J. M., & Odders-White, E. (2015). Experimental evidence on the effects of financial education on elementary school students' knowledge, behavior, and attitudes. *Journal of Consumer Affairs*, 49(1), 69-96.

Igata, M., Nomura, A., & Kamiyama, T. (2014). The Need to Improve Financial and Economic Education in Japanese Schools. *Nomura Journal of Capital Markets*, 5(3).

Amagir, A., Groot, W., Maassen van den Brink, H., & Wilschut, A. (2018). A review of financial-literacy education programs for children and adolescents. *Citizenship, Social and Economics Education*, 17(1), 56-80.

⁵⁸ A Framework for Developing and Testing Financial Capability Education Programs Targeted to Elementary Schools

⁵⁹ Van Campenhout, G. (2015). Revaluating the role of parents as financial socialization agents in youth financial literacy programs. *Journal of Consumer Affairs*, 49(1), 186-222.

כמו כן, ראוי לציין כי על אף שהקונצנזוס בקרב קהילת החוקרים הוא שההשפעה של חינוך פיננסי חלשה לאורך זמן, יש מי שטוענים אחרת. במחקר שנערך בתחילת שנות ה-2000⁶⁰ על ההשפעות של חינוך פיננסי בתיכון נמצא כי הוא בעל השפעות ארוכות טווח ואף מגביר את שיעורי החיסכון וצבירת הון בבגרות. נוסף על כך, המחקר מראה כי לחינוך פיננסי קיימת השפעה ללא תלות בנטיית פיננסיות קודמות. בנוסף, קיימים אף מחקרים עדכניים יותר שמצביעים על קשר בין חינוך פיננסי בתיכון לבין אוריינות פיננסית או התנהלות פיננסית אחראית בשנים מאוחרות יותר.⁶¹ לדוגמא, מחקר אמריקאי מ-2016 הנשען על מאגר-מידע לאומי רחב מצא כי קבלת חינוך פיננסי בתיכון, באוניברסיטה ו/או במקום העבודה מקושרת למסוגלות פיננסית גבוהה יותר במספר מדדי התנהלות שונים שהתבססו על דיווח-עצמי (כמו למשל: האם חוסך למקרה חירום, האם מוציא כסף יותר משמכניס וכדומה), זאת גם לאחר ניכוי של 16 משתנים דמוגרפיים וכלכליים (ביניהם נכללה רמת הכנסה, גיל, מגדר ועוד).⁶² את התפיסה הזו מחזקים מחקרים של הבנק העולמי⁶³, המצביעים על כך שלחינוך פיננסי יש השפעה על התנהלות כלכלית (אולם, הם כן מכירים במעמד חברתי-כלכלי או מידת האינטנסיביות של תכנית הלימוד כגורמים בעלי השפעה על חינוך פיננסי).

לסיכום, נראה כי חינוך לאוריינות פיננסי הנעשה כחלק מתוכנית הלימודים יכול לשפר את המודעות והידע הפיננסיים, אם כי מידת השפעתו על התנהלות פיננסית הינה שנויה במחלוקת.⁶⁴

1.2. הסבר השונות באמצעות חינוך פיננסי: מחקרים מתאמיים שמודדים אוריינות פיננסית מוצאים קשרים חזקים להתנהלות פיננסית,⁶⁵ אך באמצעות שלושה מחקרים אמפיריים מודגם במטה-אנליזה כי המתאמים החזקים שנמצאו מנופחים מפני שלא נבדקה השפעה של משתנים מתערבים, כמו למשל נטיות אישיותיות רלוונטיות מסוימות,

⁶⁰ Bernheim, B. D., Garret, D. M., Maki, D. M. (2001). Education and Saving: The Long-Term Effects of High School Financial Curriculum Mandates. *Journal of Public Economics*, (80), 435-465.

⁶¹ Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2017). How ordinary consumers make complex economic decisions: Financial literacy and retirement readiness. *Quarterly Journal of Finance*, 7(03), 1750008.

⁶² Lusardi, A. (2015). Financial literacy: Do people know the ABCs of finance?. *Public understanding of science*, 24(3), 260-271.

⁶³ Brown, A., Collins, J. M., Schmeiser, M. D., & Urban, C. (2014). State mandated financial education and the credit behavior of young adults.

⁶⁴ Xiao, J. J., & O'Neill, B. (2016). Consumer financial education and financial capability. *International Journal of Consumer Studies*, 40(6), 712-721.

⁶⁵ Xiao, J. J., & O'Neill, B. (2016). Consumer financial education and financial capability. *International Journal of Consumer Studies*, 40(6), 712-721.

⁶⁶ Miller, M., Reichelstein, J. Salas, C., Zia, B. (2017). Does Financial Education Impact Financial Literacy and Financial Behaviour, and If So, When? (Policy Research Working Paper No. 8161).

Retrieved from The World Bank website <https://www.worldbank.org/>

Kaiser, T., Menkhoff, L. (2014). Can You Help Someone Become Financially Capable? (Policy Research Working Paper No. 6745). Retrieved from The World Bank website <https://www.worldbank.org/>

⁶⁷ See also: Bruhn, M., Leão, L. D. S., Legovini, A., Marchetti, R., & Zia, B. (2016). The impact of high school financial education: Evidence from a large-scale evaluation in Brazil. *American Economic Journal: Applied Economics*, 8(4), 256-95.

⁶⁸ Bernheim, B. D., Garrett, D. M., & Maki, D. M. (2001). Education and saving: : The long-term effects of high school financial curriculum mandates. *Journal of public Economics*, 80(3), 435-465.

⁶⁹ Behrman, J. R., Mitchell, O. S., Soo, C. K., & Bravo, D. (2012). How financial literacy affects household wealth accumulation. *American Economic Review*, 102(3), 300-304.

⁷⁰ Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2007). Financial literacy and retirement planning: New evidence from the Rand American Life Panel. *Michigan Retirement Research Center Research Paper No. WP, 157*.

כמו: נטייה לתכנן את אופן השימוש בכסף, מידת הביטחון ביכולת לחפש מידע באופן עצמאי ועוד.⁶⁶ כך גם קיימת בעיה דומה בבדיקה של התועלת בחינוך פיננסי: במחקרים מתאמיים נמצאה השפעה גדולה,⁶⁷ אך נראה שיש לחינוך פיננסי השפעה מעטה במידה ולא מרחיבים אותו או פועלים על פיו מיד לאחר שמקבלים אותו.⁶⁸ "בדיוק בזמן" (Just-in-Time) הוא רעיון שגורס שחינוך פיננסי אפקטיבי צריך להתבצע בסמוך לקבלת החלטה כלכלית. פרננדז ועמיתיו מציעים לראות חינוך מסוג זה כמוכוון-מטרה, ובשל כך, בעל יכולת לתת מענה להתנהגויות והחלטות כלכליות ספציפיות שנעשות בסמוך ללימוד הפיננסי, כך שהחינוך הפיננסי יהיה רלוונטי ביותר ולא יישכח. עם זאת, יוזמות אלו עשויות להיות מתאימות לגילאים מבוגרים יותר (תיכון ומעלה), כאשר ישנו צורך להתחיל מתן חינוך פיננסי בגיל צעיר אשר לוקח בחשבון את התפתחות הילדים ואיננו מוכוון מטרה בצורה כזו.⁶⁹

1.3. התנסות הינה משמעותית יותר מקבלת מידע גרידא: מחקר מקיף שכלל 4 ניסויים הראה כי משוב שניתן באופן מתמשך בעת קבלת החלטות כלכליות משפיע במידה רבה יותר על ההתנהגות הפיננסית של האנשים, זאת בהשוואה לידע אודות נתונים אובייקטיביים הקשורים לפעילות הכלכלית הרלוונטית. במחקר זה, כאשר אנשים התמודדו עם סוגיה של בחירת מניות, במסגרתה יכלו למקסם את הרווחים הכספיים שלהם, הם הושפעו במידה רבה ממשוב נקודתי שקיבלו בזמן אמת במסגרתו הוצג בפניהם האם הרוויחו או הפסידו מהמנייה באותו "סיבוב" (trial), זאת על אף שבהתחלה הוצגו בפניהם גם המאפיינים הכלליים והאובייקטיביים של כל מנייה, כמו למשל ממוצע ושונות הרווחים שלה.⁷⁰ מחקר נוסף הראה כי משוב הוא הגורם המכריע שמניע נבדקים לפעול לפי הסתברויות אובייקטיביות בעת משחק של קבלת החלטות בנושא תגמול כספי, לעומת קבלת מידע תיאורי של אותן הסתברויות.⁷¹ כמו-כן, מחקרים אחרים הצביעו על הפער שבין בחירה המתבססת על תיאור מקרה לבין בחירה המתבססת על התנסות מתמשכת.⁷² לסיכום, ספרות המחקר בכלכלה התנהגותית בשנים האחרונות מרמזת על כך שהתנסות בפעילויות כלכליות הנעשית תוך כדי קבלת משוב בזמן אמת מצליחה להוביל לקבלת החלטות

⁶⁶ Fernandes, D., Lynch Jr, J. G., & Netemeyer, R. G. (2014). Financial literacy, financial education, and downstream financial behaviors. *Management Science*, 60(8), 1861-1883.

⁶⁷ Bernheim, B. D., Garrett, D. M., & Maki, D. M. (2001). Education and saving: The long-term effects of high school financial curriculum mandates. *Journal of public Economics*, 80(3), 435-465.

Behrman, J. R., Mitchell, O. S., Soo, C. K., & Bravo, D. (2012). How financial literacy affects household wealth accumulation. *American Economic Review*, 102(3), 300-304.

Lusardi, A., & Mitchell, O. S. (2007). Financial literacy and retirement planning: New evidence from the Rand American Life Panel. *Michigan Retirement Research Center Research Paper No. WP, 157*.

⁶⁸ Fernandes, D., Lynch Jr, J. G., & Netemeyer, R. G. (2014). Financial literacy, financial education, and downstream financial behaviors. *Management Science*, 60(8), 1861-1883.

⁶⁹ Van Campenhout, G. (2015). Revaluing the role of parents as financial socialization agents in youth financial literacy programs. *Journal of Consumer Affairs*, 49(1), 186-222.

⁷⁰ Zion, U. B., Erev, I., Haruvy, E., & Shavit, T. (2010). Adaptive behavior leads to under-diversification. *Journal of Economic Psychology*, 31(6), 985-995.

⁷¹ Jessup, R. K., Bishara, A. J., & Busemeyer, J. R. (2008). Feedback produces divergence from prospect theory in descriptive choice. *Psychological Science*, 19(10), 1015-1022.

⁷² Marchiori, D., Di Guida, S., & Erev, I. (2015). Noisy retrieval models of over- and undersensitivity to rare events. *Decision*, 2(2), 82.

Teoderescu, K., Amir, M., & Erev, I. (2013). The experience-description gap and the role of the inter decision interval. In *Progress in brain research* (Vol. 202, pp. 99-115). Elsevier.

פיננסיות מושכלות יותר, זאת בהשוואה לקבלת מידע פיננסי בלבד כאשר אין חיבור מספק בינו לבין קבלת החלטות בשטח.

1.4. החלטות פיננסיות מושפעות מהטיות קוגניטיביות וגורמים פסיכולוגיים: בין

ההטיות שיכולות להשפיע על אנשים גם לאור קיומה של אוריינות פיננסית:

- השפעת ייעוץ מגורם חיצוני שנחשב למוסמך בתחום: כרמל⁷³ ערך מחקר אמפירי (בתנאי מעבדה), שבמסגרתו הוא בחן את ההשפעה של המלצת סוכן ביטוח על חיסכון לפנסיה, גם כאשר זה אינו מייפץ לטובת הלקוחות. וגילה כי האוריינות הפיננסית "מיתנה רק במעט את האפקט של המלצת הסוכן".
- העדפת ההווה: מחקרים רבים מצביעים על כך שלאנשים רבים קיימת הנטייה להעדיף את ההווה על פני העתיד בכל הנוגע לפעולות פיננסיות.⁷⁴ בסקירה שכתבו למועצה הישראלית לצרכנות⁷⁵, טוענים לייזר וכרמל כי אנשים רבים נוטים להעריך פעולות שמתבצעות בהווה יתר על המידה, וכמו-כן, הקושי להעריך התנהגות עכשווית מוביל לאמונה בקרב אנשים רבים כי בעתיד ירוויחו יותר.⁷⁶ כדי להתמודד עם בעיה זו, מחקרים בנושא מציעים להסיר את הפיתוי של התגמול המידי על ידי התחייבות א-פריוורית המאלצת את הצרכן בהווה להגביל התנהגות לא רצויה (או לקדם התנהגות רצויה) בעתיד.⁷⁷ כלומר, יש להציב בפני הצרכן אילוצים או הזדמנויות שיובילו אותו להתנהל בצורה כלכלית אחראית יותר

⁷³ Carmel, E., Carmel, D., Leiser, D., & Spivak, A. (2015). Facing a biased adviser while choosing a retirement plan: the impact of financial literacy and fair disclosure. *Journal of consumer affairs*, 49(3), 576-595.

⁷⁴ Zauberman, G., & Lynch Jr, J. G. (2005). Resource slack and propensity to discount delayed investments of time versus money. *Journal of Experimental Psychology: General*, 134(1), 23.
Weber, E. U., Johnson, E. J., Milch, K. F., Chang, H., Brodscholl, J. C., & Goldstein, D. G. (2007). Asymmetric discounting in intertemporal choice: A query-theory account. *Psychological science*, 18(6), 516-523.

Benhabib, J., Bisin, A., & Schotter, A. (2010). Present-bias, quasi-hyperbolic discounting, and fixed costs. *Games and Economic Behavior*, 69(2), 205-223.

Gathergood, J., & Weber, J. (2017). Financial literacy, present bias and alternative mortgage products. *Journal of Banking & Finance*, 78, 58-83.

Meier, S., & Sprenger, C. (2010). Present-biased preferences and credit card borrowing. *American Economic Journal: Applied Economics*, 2(1), 193-210.

Zauberman, G., Kim, B. K., Malkoc, S. A., & Bettman, J. R. (2009). Discounting time and time discounting: Subjective time perception and intertemporal preferences. *Journal of Marketing Research*, 46(4), 543-556.

⁷⁵ ד' לייזר, כרמל א', אתגרים בעת בחירת תכנית חיסכון פנסיונית - קשיים וחסמים המשפיעים על החוסכים לפנסיה בישראל (2012). אתגרים בעת בחירת תכנית חיסכון פנסיונית - קשיים וחסמים המשפיעים על החוסכים לפנסיה בישראל. אוניברסיטת בן-גוריון בנגב המרכז לפנסיה, ביטוח ואוריינות פיננסית והמועצה הישראלית לצרכנות. גישה לאינטרנט בינואר 2020:

<https://in.bgu.ac.il/pension/Documents/%D7%90%D7%AA%D7%92%D7%A8%D7%99%D7%9D.pdf>

⁷⁶ ראו מאמרים נוספים שמציגים את עמדה זו אשר קשורה גם להטיית יתר-ביטחון (overconfidence): Shiller, R. J. (1999). Human behavior and the efficiency of the financial system. *Handbook of macroeconomics*, 1, 1305-1340.

Glaser, M., & Weber, M. (2007). Overconfidence and trading volume. *The Geneva Risk and Insurance Review*, 32(1), 1-36.

Ahmed, A. S., & Duellman, S. (2013). Managerial overconfidence and accounting conservatism. *Journal of Accounting Research*, 51(1), 1-30. Ericson, K. M. M. (2011). Forgetting we forget: Overconfidence and memory. *Journal of the European Economic Association*, 9(1), 43-60.

⁷⁷ במאמר של הרשיפלד ושות' הם נותנים כדוגמא את אודיסאוס שקשר את עצמו לספינה כדי שיוכל להקשיב

לסירות. הקשירה של עצמו מראש בהווה הובילה למגבלה על התנהגותו העתידית.
Hershfield, H. E., Goldstein, D. G., Sharpe, W. F., Fox, J., Yeykelis, L., Carstensen, L. L., & Bailenson, J. N. (2011). Increasing saving behavior through age-progressed renderings of the future self. *Journal of Marketing Research*, 48(SPL), S23-S37.

שאיננה מוזנת בעיקר מסיפוקים קצרי-טווח. לדוגמא, במחקר שערכו ת'הלר ובן ארצי, שהתבסס על נטיות קוגניטיביות אלו, גרמו לאנשים להתחייב להגדיל את הפנסיה שלהם בכל פעם שהם מקבלים העלאה.⁷⁸ התכנית, שנקראת Save More Tomorrow, נחלה הצלחה, שכן רוב העובדים להם הוצעה התכנית הצטרפו, רובם לא פרשו ואף הצליחו להגדיל את חסכונותיהם בכעשרה אחוזים. דרך נוספת שהוצעה כדי להתמודד עם הבעיה היא הגדלת הערך של תגמולים עתידיים (כדי שיוכלו בתורם להשתוות לערך של התגמולים היותר קטנים בהווה). הרשיפלד ועמיתיו ניסו להציע חלופה נוספת. במהלך ארבעה ניסויים, הם השתמשו בטכניקה של מציאות ווירטואלית המציגה דמות של "העצמי העתידי" והראו כי עצם החשיפה אליה הגדיל את הנטייה לחסוך לעתיד.⁷⁹

- **דחינות:** גם אם אנשים רוצים לבצע שינוי (למשל, לחסוך יותר או לבחור תוכנית פנסיה אופטימלית), יש להם נטייה לדחות את השינוי למשך זמן רב יותר מן הרצוי. אנשים עשויים לדחות השקעות או יישום של תוכניות השקעה טובות יותר בהשוואה למה שעושים כיום, גם כאשר הם מודעים לכך שהיתרונות של מציאת תוכנית השקעה טובה יותר גוברים באופן משמעותי על עלות המאמץ לטווח הקצר. הם יטו באופן חוזר ונשנה לתכנן להשקיע מאמץ בנושא "בקרוב". באופן דומה, מחקר מ-2020 הראה קשר חיובי בין העדפה לתגמול מיידי על פני רווח עתידי לבין חיסכון לפנסיה. לפיכך, יש משקל רב למדיניות המשפיעה על הנטייה לדחינות או על ההשלכות של דחינות. כדי לצמצם את הדחינות, ניתן לנקוט במספר פעולות, ביניהן: לבחור אפשרות אשר מיטיבה עם הפרט כברירת המחדל שלו וכן להעניק תמריצים בטווח הקצר או בטווח הארוך עבור קבלת החלטה של הפרט אשר נעשית בטווח זמן מסוים ואינה נדחית.
- גם בעת פיתוח של תוכניות לחינוך פיננסי בקרב צעירים, מועלה הצורך להתייחס לגורמים פסיכולוגיים ותכונות אישיותיות של הפרט כדי להצליח לעורר תחושת יכולת-עצמית (self-efficacy) פיננסית.⁸⁰

1.5. "מסוגלות פיננסית": בשל החיסרון הטמון בהסתמכות על ידע פיננסי לבד ללא התנסות מעשית, חוקרים⁸¹ טבעו את המושג "מסוגלות פיננסית" כאלטרנטיבה ל"אוריינות פיננסית". לאור הקשר הבעייתי בין ידע כלכלי לבין קבלת החלטות בפועל, יש צורך לשים דגש על מסוגלות פיננסית שמתאפיינת בהתנהגות כלכלית המורכבת ממכלול של ידע, דפוסי אישיות, רקע והזדמנויות. דגש זה מסיט את המיקוד מידע ומעביר אותו להתנהלות השוטפת: לדוגמא, בעוד ששאלה באוריינות

⁷⁸ Thaler, R. H., & Benartzi, S. (2004). Save more tomorrow™. Using behavioral economics to increase employee saving. *Journal of political Economy*, 112(S1), S164-S187.

⁷⁹ Herschfield, H. E., Goldstein, D. G., Sharpe, W. F., Fox, J., Yeykelis, L., Carstensen, L. L., & Bailenson, J. N. (2011). Increasing saving behavior through age-progressed renderings of the future self. *Journal of Marketing Research*, 48(SPL), S23-S37.

⁸⁰ Van Campenhout, G. (2015). Revaluing the role of parents as financial socialization agents in youth financial literacy programs. *Journal of Consumer Affairs*, 49(1), 186-222.

⁸¹ Atkinson, A., McKay, S., Collard, S., & Kempson, E. (2007). Levels of financial capability in the UK. *Public Money and Management*, 27(1), 29-36.

Johnson, E., & Sherraden, M. S. (2007). From Financial Literacy to Financial Capability among Youth. *J. Soc. & Soc. Welfare*, 34, 119.

פיננסית תתייחס ליכולת לחשב ריבית, שאלה במסוגלות פיננסית תתייחס לתדירות שבה אדם בודק את חשבון הבנק שלו, לתדירות שבה הוא נמצא במשיכת יתר ועוד. תחת מסוגלות פיננסית כרמל מציין מספר רכיבים:

- ניהול כספים
- בחירת מוצרים
- תכנון קדימה
- להישאר מעודכן

לפיכך, המושג "מסוגלות פיננסית" הינו רחב יחסית: הוא מאפשר לקחת בחשבון מגוון משתנים המובילים אנשים להתנהגות כלכלית כזו או אחרת: סביבה, מדיניות, נטיות אישיותיות ועוד. מושג זה מורכב משילוב בין אוריינות פיננסית לבין התנהגות פיננסית מושכלת.⁸² לאור זאת, אחת ההמלצות לתוכניות לחינוך פיננסי המיועדות לילדים ולבני נוער הינה יצירת תוכנית אשר תקנה לצעירים יכולת להתמודד עם החלטות פיננסיות בלתי-וודאיות בעתיד.⁸³ חלק מן מהדגשים אשר מועלים בהקשר זה עבור תוכניות לחינוך פיננסי הינם:

- פיתוח אסטרטגיות לחיפוש מידע מקוון מהימן, זאת לעומת הסתמכות על מידע אשר הינו רגיש לזמן ועשוי להיות רלוונטי רק למצב העניינים הנוכחי
- פיתוח כללי התנהגות, זאת לעומת מתן תשומת לב מוגברת לידע סטטי

ג. נקודות נוספות למחשבה לקראת יישום של חינוך פיננסי

פבריס ולבריק משרטטים מתאר מומלץ לתוכנית ארצית לחינוך פיננסי לילדים ולנוער בת חמישה שלבים (ראו נספח ו').⁸⁴ השלב הראשון כולל את גיוס הגופים השותפים לתוכנית, ביניהם: הבנק המרכזי, משרד החינוך, הממשלה ובעלי עניין אחרים, כאשר מוכרח להיות גוף מרכזי אשר ינהיג את התוכנית. בשלב השני ישנו תכנון אסטרטגי הכולל תיאור של היעדים, לוחות הזמנים והכלים הזמינים לתוכנית. שלב זה אף כולל זיהוי של הפערים הקיימים בתחום של אוריינות פיננסית (לדוגמא, במקרה של ישראל ניתן להיעזר בתוצאות מבחן הפיזה הרלוונטי מ-2012 או לייצר מבחן מעודכן יותר, להעבירו ולנתח את תוצאותיו).⁸⁵ בהתאם לחוסרים יוגדרו מטרות התוכנית. בנוסף, שלב זה יכלול בנייה של צוות העובדים להקניית החינוך הפיננסי וכן הסתייעות במקורות ידע בין-

⁸² Xiao, J. J., & O'Neill, B. (2016). Consumer financial education and financial capability. *International Journal of Consumer Studies*, 40(6), 712-721.

⁸³ Van Campenhout, G. (2015). Revaluing the role of parents as financial socialization agents in youth financial literacy programs. *Journal of Consumer Affairs*, 49(1), 186-222.

⁸⁴ Fabris, N., & Luburić, R. (2016). Financial education of children and youth. *Journal of Central Banking Theory and Practice*, 5(2), 65-79.

⁸⁵ לדוגמא, ברפובליקה הצ'כית פרסמו ב-2015 מחקר אשר אחת ממטרותיו הייתה להעריך את רמת האוריינות הפיננסית של תלמידי תיכון ביחס לקריטריונים שנקבעו מראש עבור תוצאות החינוך הרצויות. לשם כך העבירו בקרב אלפי תלמידים סקר ובו ניסו לבדוק האם הם יודעים כיצד להשתמש באשראי, לתכנן קדימה ולשקול כהלכה מספר אופציות בעת בחירת מוצר פיננסי. באותו מחקר מצוין כי צ'כיה הייתה במקום ה-6 ברמת ציוני האוריינות הפיננסית במבחני פיזה 2012, נתון שייתכן שנבע מכך שהחינוך הפיננסי היה נגיש לכ-83% מבתי הספר היסודיים במדינה. Opletalová, A. (2015). Financial education and financial literacy in the Czech education system. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 171, 1176-1184.

לאומיים. בשלב השלישי תידרש ירידה לפרטים: המטרות של החינוך הפיננסי זקוקות להיות מדידות ומוגדרות בצורה ברורה. במובן הרחב, מטרות אלו לרוב יהיו: יכולת לדעת מתי וכיצד להשתמש במוצרים פיננסיים שונים, למידת היתרונות והסיכונים הקשורים למוצרים ולשימוש שבהם, יכולת לניהול הכספים האישיים וכן הקניית ביטחון לעשות את כל האמור לעיל. כאמור, מוסכם במחקר כי אין להניח מראש שידע פיננסי מוביל באופן אוטומטי למסוגלות פיננסית גבוהה יותר בעתיד.⁸⁶ כמו כן, בשלב זה יהיה פירוט של אוכלוסיית היעד ובחירת הכלים וערוצי התקשורת שבהם התוכנית תשתמש. השלב הרביעי כולל בעיקרו את הצגת התוכנית ויצירת נראות ציבורית שלה, דיון ושיח עם הציבור ולאחר מכן תיקונים של התוכנית הסופית במידת הצורך. השלב החמישי כולל את ניטור והערכת התוכנית, והשיפור שלה בהתאם לכך. לצד הרצון ליישם תוכנית בקנה מידה ארצי, עולה גם המלצה להשתמש בגישות חינוכיות המותאמות להכיל את השונות הקיימת ביחס להבדלים בין-אישיים וסביבתיים בקרב הילדים, ולא בהכרח להחיל את התוכנית כגישה אחת שאמורה להתאים לכלל הילדים.⁸⁷

סקירה מקיפה של יותר מ-30 מחקרים אודות תוכניות בית-ספריות לחינוך פיננסי מבהירה כי אחד מהתנאים להצלחת התכנית הינו למידה פעילה דרך עשייה (experimental learning).⁸⁸ בקרב בתי הספר היסודיים ניתן לציין לדוגמא שני סוגים של תכניות כאלו אשר נמצאו כבעלות השפעה חיובית על האוריינות הפיננסית של משתתפיהם. בתכנית שנקראת "כיתת הכלכלה שלי" (MyCE) אשר יושמה ללא זמן לימוד פורמלי, תלמידים השתתפו בסימולציה שבה יכלו להרוויח כסף מדומה על-ידי השכרת השולחנות שלהם, וכך חוו את השפעת החלטותיהם מבלי ללמוד תוכן פיננסי ספציפי.⁸⁹ בתכנית אחרת נעשה שימוש בחומרים הלקוחים מ"כושר פיננסי לחיים" (FFFL)⁹⁰. חומרי לימוד אלו שמים דגש על חיזוק הבנת התלמידים דרך פעילויות אשר דורשות עשייה ויישום של המושגים הנלמדים באופן מותאם. הפעילויות כוללות מספר שיטות הוראה, כמו למשל: משחק תפקידים, דיונים בקבוצה, איסוף מידע באינטרנט, קריאת חומרים, עריכת ראיונות, ציור תמונות ועוד. החומרים של התכנית אף מלווים במדריכים להורה עבור כל רמה של כיתה בנפרד וכן מפתחים את ההבנה של הילדים בכלכלה אישית. מחקר אשר בדק את ההשפעה של חמישה שיעורים בסגנון זה בקרב תלמידי כיתות ד' ו-ה' מצא כי קיים שיפור של ידע פיננסי בקרב התלמידים אפילו שנה לאחר ביצוע התכנית.⁹¹

בקרב מתבגרים בחטיבות הביניים ובתיכון מומלץ לשלב בין אלמנטים של למידה חוויתית וקבלת משוב לצד מתן דגש על הרלוונטיות של הנושא כדי לעורר בקרב התלמידים מוטיבציה.⁹² ניתן לעשות זאת על-ידי הוספת חוויות מ"העולם האמיתי" לשיעורים וכן התייחסות

⁸⁶ Van Campenhout, G. (2015). Revaluing the role of parents as financial socialization agents in youth financial literacy programs. *Journal of Consumer Affairs*, 49(1), 186-222.

⁸⁷ Van Campenhout, G. (2015). Revaluing the role of parents as financial socialization agents in youth financial literacy programs. *Journal of Consumer Affairs*, 49(1), 186-222.

⁸⁸ Amagir, A., Groot, W., Maassen van den Brink, H., & Wilschut, A. (2018). A review of financial-literacy education programs for children and adolescents. *Citizenship, Social and Economics Education*, 17(1), 56-80.

⁸⁹ Batty, M., Collins, M., O'ROURKE, C., & Elizabeth, O. (2017). *Experiential Financial Literacy: A Field Study of My Classroom Economy*. Working paper.

⁹⁰ מפורט בהמשך המסמך תחת "מידע זמין באנגלית לחינוך פיננסי באנגלית"

⁹¹ Batty, M., Collins, J. M., & Odders-White, E. (2015). Experimental evidence on the effects of financial education on elementary school students' knowledge, behavior, and attitudes. *Journal of Consumer Affairs*, 49(1), 69-96.

⁹² Amagir, A., Groot, W., Maassen van den Brink, H., & Wilschut, A. (2018). A review of financial-literacy education programs for children and adolescents. *Citizenship, Social and Economics Education*, 17(1), 56-80.

ליעדים העתידיים האישיים של המתבגרים (למשל, תואר ראשון, עבודה מקצועית וכדומה), התייחסות אשר נוכחת בחומרי הלימוד של ה-FFFL. ניתן לציין לדוגמא שני סוגים של תכניות יעילות בהקשר זה. למשל, תכנית אחת השתמשה בתרגילי כיתה אינטרקטיביים אשר עסקו בנושאים יום-יומיים שעמם הצעירים מתמודדים כעת או יתמודדו בעתיד הקרוב; בנוסף, התלמידים קיבלו שיעורי בית מעשיים כמו יצירת תקציב משפחתי עם ההורים, יוזמה שהובילה לכך שהם דנו עם הוריהם בתדירות גבוהה יותר על ענייני כספים.⁹³ תכנית אחרת שנקראת "לתכנן כלכלית את העתיד שלך" (Financing your Future) שהועברה לתלמידי י"ב השתמשה בסרטונים המציגים רעיונות כלכליים וכן בשלושה שיעורים פרונטליים אשר מחדדים את רעיונות אלו תוך התייחסות לניהול הכסף האישי של המשתתפים.⁹⁴ שתי תכניות אלו נמצאו כבעלות השפעה על הידע הפיננסי של התלמידים, והראשונה לעיל אף הציגה השפעה חיובית על הגישות וההעדפות של התלמידים בנוגע להחלטות כלכליות נוכחיות ועתידיות.

כמו כן, סקירה של חינוך פיננסי עבור ילדים ומתבגרים מ-2009 מדגישה כי חינוך פיננסי צריך לכלול גם ניהול של כסף אישי וגם פיתוח של הבנת מערכות היחסים המורכבות בין כסף, עבודה, השקעה, אשראי, חוב, תכנון פנסיה וכדומה.⁹⁵ בנוסף, נאמר בסקירה כי יישום תוכנית לחינוך פיננסי חייב לכלול הערכה שלה ברמה האקדמית וכן סיפוק הזדמנויות לפיתוח ולהתקדמות מקצועית של המורים המעורבים בה.

קיימת הסכמה רחבה במחקר כי ההערכה של תכנית לחינוך פיננסי הינה פן מהותי מן התוכנית עצמה.⁹⁶ חשוב ביותר לתכנן את ההערכה של התכנית כך שיהיו מדדי תוצאה ישירים ולוודא כי אופן הבדיקה ייקח בחשבון משתנים מסבירים אפשריים אחרים (למשל, מצב חברתי-כלכלי). בנוסף, מומלץ לקחת בחשבון מדדי תוצאה שאינם מתייחסים רק לגישות של התלמידים לפי דיווח-עצמי (כמו למשל, נכונותם להתנהג באופן מסוים), אלא יש לכלול גם מדדי תוצאה המעריכים את הידע הממשי שלהם וכן את התנהגותם בפועל במידת האפשר.⁹⁷ עולה חשיבותם של איסוף נתונים הן לפני קיום התוכנית הן אחריה, מעקב לטווח הארוך וכן קיומן של קבוצות ביקורת או קבוצת בקרה אשר משוות בין תוכניות שונות.⁹⁸

⁹³ Bruhn, M., de Souza Leão, L., Legovini, A., Marchetti, R., & Zia, B. (2013). *The impact of high school financial education: Experimental evidence from Brazil*. The World Bank.

⁹⁴ Walstad, W. B., Rebeck, K., & MacDonald, R. A. (2010). The effects of financial education on the financial knowledge of high school students. *Journal of Consumer Affairs*, 44(2), 336-357.

⁹⁵ McCormick, M. H. (2009). The effectiveness of youth financial education: A review of the literature. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 20(1).

⁹⁶ Fabris, N., & Luburić, R. (2016). Financial education of children and youth. *Journal of Central Banking Theory and Practice*, 5(2), 65-79.

McCormick, M. H. (2009). The effectiveness of youth financial education: A review of the literature. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 20(1).

Fox, J., Bartholomae, S., & Lee, J. (2005). Building the case for financial education. *Journal of consumer affairs*, 39(1), 195-214.

A Framework for Developing and Testing Financial Capability Education Programs Targeted to Elementary Schools

Long, R., & Foster, D. (2016). Financial and enterprise education in schools.

⁹⁷ Amagir, A., Groot, W., Maassen van den Brink, H., & Wilschut, A. (2018). A review of financial-literacy education programs for children and adolescents. *Citizenship, Social and Economics Education*, 17(1), 56-80.

⁹⁸ McCormick, M. H. (2009). The effectiveness of youth financial education: A review of the literature. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 20(1).

Fox, J., Bartholomae, S., & Lee, J. (2005). Building the case for financial education. *Journal of consumer affairs*, 39(1), 195-214.

Berry, J., Karlan, D., & Pradhan, M. (2018). The impact of financial education for youth in Ghana. *World Development*, 102, 71-89.

Kalmi, P. (2018). The Effects of Financial Education: Evidence from Finnish Lower Secondary Schools. *Economic Notes: Review of Banking, Finance and Monetary Economics*, 47(2-3), 353-386.

מעבר לכך, פוקס ועמיתים מציעים מודל בן חמישה שלבים עבור הערכה אופטימלית בתחום של חינוך פיננסי.⁹⁹ מודל זה חופף במידה מסוימת למודל שהוזכר לעיל של פבריס ולובריק. השלב הראשון כולל יישום מקדים, במסגרתו קובעים מהם היעדים של התכנית ומתכננים את התוכנית בהתאם, למשל דרך איתור החוסרים ברמות האוריינות הפיננסית. בשלב השני נאסף מידע אודות שירותי החינוך הפיננסי, העלויות וכן המפרט הבסיסי אודות המשתתפים. בהקשר זה מודגשת החשיבות של שקיפות הנתונים על התכנית למייסדיה, למשתתפים בתכנית ולקהילה, זאת על מנת לקבל תשומת לב רחבה לסוגייה של אוריינות פיננסית. בשלב השלישי מעריכים את התכנית בזמן אמת על חוזקותיה וחולשותיה וכן מעריכים מחדש את מטרותיה. בשלב הרביעי מתמקדים במדדים המסכמים של התכנית וכן בתוצאות הרצויות; ההבדל בינו לבין השלב הקודם הוא המיקוד אודות השפעת התוכנית על הפרט, כאשר בשלב השלישי הדגש ניתן על השימוש הכללי בתוכנית. בשלב החמישי מסיקים מסקנות מתוך מדידות ההשפעות הקצרות וארוכות הטווח של התכנית באמצעות פרקטיקה ניסויית או סמי-ניסויית (quasi-experimental) כך שיהיה ניתן לבחון (ככל האפשר) את ההשפעה "הטהורה" של תכנית זו.

ממשיכי דרכם של פוקס ועמיתים משרטטים מפת דרכים אפשרית למחקר עתידי: ראשית, הם קוראים לזהות את המנגנונים המבטיחים חינוך פיננסי יעיל (למידה קוגניטיבית, למידה חוויתית, למידה אסוציאטיבית לצד תגמול); שנית, הם מציינים כי יש למדוד תוצאות קצרות-טווח הקשורות לאותם מנגנונים (למשל, תוצאות שמשקפות ידע, גישות והתנהגויות); ולבסוף, מומלץ לקבוע את ההשפעות של התוצאות על מסוגלות פיננסית בטווח הארוך, על אף הקשיים המלווים במדידות אלו (להרחבה, ראו נספח ז').¹⁰⁰

מלבד לצורך בהערכה שיטתית, מאפיין מומלץ נוסף של תוכניות חינוך פיננסיות הינו מעורבות ההורים.¹⁰¹ מתוך סקירה מ-2015 עולות מספר המלצות כלליות בנוגע לשילוב ההורים בתוכניות החינוך הפיננסיות.

- יש לעודד מעורבות הורית בתוכנית מתוך ההכרה בחשיבות של ההורים כסוכני חיברות פיננסיים. ניתן לעשות זאת בין היתר דרך העלאת המודעות של ההורים לתפקידם והשפעתם וכן דרך קורסים להגדלת האוריינות הפיננסית שלהם. חשוב לציין כי גם להורים שאינם מעורים כרגע מבחינה פיננסית עשויה להיות השפעה חיובית על ילדיהם.
- כדאי ליצור שיתוף פעולה במסגרתו ההורים ובתי הספר יחזקו את הפעילות אחד של השני.
- יש לשים לב לתפקיד המשתנה של ההורים במהלך חיי הצעירים.

⁹⁹ Fox, J., Bartholomae, S., & Lee, J. (2005). Building the case for financial education. *Journal of consumer affairs*, 39(1), 195-214.

¹⁰⁰ Michael Collins, J., & Odders-White, E. (2015). A framework for developing and testing financial capability education programs targeted to elementary schools. *The Journal of Economic Education*, 44(1), 105-120.

¹⁰¹ Van Camphenout, G. (2015). Revaluing the role of parents as financial socialization agents in youth financial literacy programs. *Journal of Consumer Affairs*, 49(1), 186-222.

Amagir, A., Groot, W., Maassen van den Brink, H., & Wilschut, A. (2018). A review of financial-literacy education programs for children and adolescents. *Citizenship, Social and Economics Education*, 17(1), 56-80.

- חשוב להתמודד עם רמות שונות של מעורבות הורית אשר יכולות לנבוע מרקעים חברתיים-כלכליים שונים כך שלא יתעצם חוסר השוויון.

לאור שילוב ההורים, יש גם לנסח בהתאם את תפקיד המורים האחראים להעברת התוכניות הפיננסיות. המורים זקוקים לנקוט באסטרטגיות חברתיות כדי לעודד מעורבות הורית ויש להקנות להם את מלוא המשאבים כדי שיוכלו לנהל גם מערכת יחסים רציפה עם ההורים בהקשר זה. בנוסף, כדאי לזהות מראש מצבים שבהם יוזמות בית-ספריות מתנגשות עם תפקיד ההורים ולא להתעלם מן ההורים בתהליך זה. לבסוף, הכשרת המורים צריכה לכלול התייחסות למיומנויות אשר יתמרו ויעוררו מוטיבציה בקרב תלמידיהם, ולא רק להתמקד בתוכן עצמו.

ד. סיכום התובנות על חינוך פיננסי- בדגש על ילדים ובני נוער

קיימים סימני שאלה רבים סביב היעילות של חינוך פיננסי בקרב מבוגרים וכן בקרב ילדים ובני נוער וכן סביב השפעתו בטווח הארוך. הראיות ליעילותו של חינוך פיננסי בקרב ילדים ובני נוער הינן דו-משמעיות,¹⁰² כאשר יש ראיות רבות המצדדות ביעילותו של החינוך הפיננסי לצד ראיות רבות אחרות שמעלות ספק בנוגע לכך. עם זאת, מצטייר כי אחת הסיבות המרכזיות למציאת ראיות אודות אי-יעילותן של תוכניות פיננסיות נעוצה בכך שאופי התוכניות התמקד בלמידת ידע באופן פאסיבי ולא בהתנסות מעשית. לפיכך, בשנים האחרונות מתגבשת הסכמה רחבה על כך שחינוך פיננסי יעיל צריך לכלול התנסות מעשית ולתת מקום להקניית מסוגלות פיננסית.¹⁰³ כלומר, מעבר לידע אודות מושגים פיננסיים ישנה חשיבות לספק לילדים או לנוער הזדמנות להשתמש בידע שהם רוכשים באופן מעשי כדי שיצליחו לרכוש מיומנויות והרגלים אשר ינחו אותם לעבר התנהגות כלכלית נבונה. מכאן שהחינוך הפיננסי צריך להתבסס על התנסות מעשית אינטנסיבית אשר רלוונטית להחלטות שהצעירים עושים בחיי היום-יום. כמו כן, אחת המסקנות מהמחקר מצביעה על כך שיש ללוות את ההתנסות במשוב מתמשך.¹⁰⁴ לפיכך, מתוך הספרות הקיימת עולה כי "למידה חוויתית" (experimental learning) תוך שימוש במגוון רחב של טכניקות הוראה הינה שיטה מבטיחה ללימוד אוריינות

¹⁰² Opletalová, A. (2015). Financial education and financial literacy in the Czech education system. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 171, 1176-1184.

¹⁰³ Fabris, N., & Luburić, R. (2016). Financial education of children and youth. *Journal of Central Banking Theory and Practice*, 5(2), 65-79.

United Nations Children's Fund (UNICEF) (2012). *Child Social and Financial Education*. New York: UNICEF.

Johnson, E., & Sherraden, M. S. (2007). From financial literacy to financial capability among youth. *J. Soc. & Soc. Welfare*, 34, 119.

Remund, D. L. (2010). Financial literacy explicated: The case for a clearer definition in an increasingly complex economy. *Journal of consumer affairs*, 44(2), 276-295.

¹⁰⁴ Zion, U. B., Erev, I., Haruvy, E., & Shavit, T. (2010). Adaptive behavior leads to under-diversification. *Journal of Economic Psychology*, 31(6), 985-995.

Jessup, R. K., Bishara, A. J., & Busemeyer, J. R. (2008). Feedback produces divergence from prospect theory in descriptive choice. *Psychological Science*, 19(10), 1015-1022.

Marchiori, D., Di Guida, S., & Erev, I. (2015). Noisy retrieval models of over-and undersensitivity to rare events. *Decision*, 2(2), 82.

Amagir, A., Groot, W., Maassen van den Brink, H., & Wilschut, A. (2018). A review of financial-literacy education programs for children and adolescents. *Citizenship, Social and Economics Education*, 17(1), 56-80.

פיננסית בכל טווח הגילאי הבית-ספרי.¹⁰⁵ חשוב כי התלמידים יחוו את ההשפעות של החלטותיהם על-ידי השתתפות פעילה בתהליך הלמידה. כמו כן, קיימים דגשים שונים לגילאים שונים: בעוד שביסודי מומלץ לתת דגש על למידה על-ידי עשייה (hands-on), בגילאי התיכון הרלוונטיות של הנושא הינה הכרחית כך שיש צורך להוסיף חוויות מ"העולם האמיתי" אל תוך השיעורים ולקחת בחשבון את התפיסות והמטרות העתידיות של המתבגרים.

הדגש על מסוגלות פיננסית יכול לסייע להקטנת פערי היכולת הפיננסית בין תלמידים ממשפחות מעוטות יכולת לבין תלמידים ממשפחות מבוססות, פערים אשר מתגלים ברמה הבין-לאומית וכן בישראל.¹⁰⁶ במסגרת זו, מומלץ כי החינוך הפיננסי יספק גישה למוסדות ולמוצרים פיננסיים (כמו חשבון בנק) עבור כלל התלמידים, תוך מתן תמריצים לחיסכון.¹⁰⁷ המלצה זו מתיישבת עם תוצאות מבחן פיזה באוריינות פיננסית מ-2015, במסגרתו נתגלו פערים משמעותיים בין תלמידים בעלי חשבון בנק לבין תלמידים שאינם בעלי חשבון בנק.¹⁰⁸ אין הדבר אומר כי ניהול כספים אישיים אמור להיות החלק היחיד בתוכנית, אלא דווקא השילוב בין חינוך פיננסי, גישה למוצרים פיננסיים ועידוד חיסכון הוא שמצטייר כיעיל ביותר.¹⁰⁹

על אף שתוכנית החינוך הפיננסי יכולה להיות מיועדת בעיקרה לילדים ולנוער, מוצג צורך משמעותי בהקניית חינוך פיננסי להורים ובשילובם כחלק מהתוכנית.¹¹⁰ ההורים מהווים גורם מהותי המשפיע על החינוך הפיננסי של ילדיהם.¹¹¹ כמו כן, עולות המלצות נוספות בדבר פיתוח מקצועי של מורים במידה ואלו ישמשו כמנחים בתוכנית העתידי, וכן הפניית התוכנית לקהל יעד צעיר יחסית ולא רק עבור תלמידי חטיבה או תיכון.¹¹² בנוסף, קיימים בישראל פערים משמעותיים בין התלמידים הלומדים במסגרות דוברות ערבית לעומת תלמידים הלומדים במסגרות דוברות עברית אשר נתגלו במבחן הפיזה מ-2012. ככל הנראה

¹⁰⁵ Amagir, A., Groot, W., Maassen van den Brink, H., & Wilschut, A. (2018). A review of financial-literacy education programs for children and adolescents. *Citizenship, Social and Economics Education*, 17(1), 56-80.

¹⁰⁶ Lusardi, A. (2015). Financial literacy skills for the 21st century: Evidence from PISA. *Journal of consumer affairs*, 49(3), 639-659.

Lim, H., Heckman, S., Montalto, C. P., & Letkiewicz, J. (2014). Financial stress, self-efficacy, and financial help-seeking behavior of college students. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 25(2), 148-160.

¹⁰⁷ Johnson, E., & Sherraden, M. S. (2007). From financial literacy to financial capability among youth. *J. Soc. & Soc. Welfare*, 34, 119.

Sherraden, M. S., Johnson, L., Guo, B., & Elliott, W. (2011). Financial capability in children: Effects of participation in a school-based financial education and savings program. *Journal of Family and Economic Issues*, 32(3), 385-399.

¹⁰⁸ OECD (2016), *PISA 2015 Results (Volume I): Excellence and Equity in Education*, PISA, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264266490-en>.

¹⁰⁹ Johnson, E., & Sherraden, M. S. (2007). From financial literacy to financial capability among youth. *J. Soc. & Soc. Welfare*, 34, 119.

Sherraden, M. S., Johnson, L., Guo, B., & Elliott, W. (2011). Financial capability in children: Effects of participation in a school-based financial education and savings program. *Journal of Family and Economic Issues*, 32(3), 385-399.

¹¹⁰ OECD (2016), *PISA 2015 Results (Volume I): Excellence and Equity in Education*, PISA, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264266490-en>.

Van Camphenout, G. (2015). Revaluing the role of parents as financial socialization agents in youth financial literacy programs. *Journal of Consumer Affairs*, 49(1), 186-222.

¹¹¹ Tang, N., & Peter, P. C. (2015). Financial knowledge acquisition among the young: The role of financial education, financial experience, and parents' financial experience. *Financial Services Review*, 24(2), 119.

¹¹² McCormick, M. H. (2009). The effectiveness of youth financial education: A review of the literature. *Journal of Financial Counseling and Planning*, 20(1).

פערים אלו משקפים את הפערים הקיימים בקריאה ובמתמטיקה, אולם עדיין עולה צורך מהותי לבחון את קידום החינוך הפיננסי בקרב בתי הספר הערביים.

נקודה חשובה נוספת שיש לקחת בחשבון לפני כל מהלך בתחום הוא שיש להבנות את ההערכה של התוכנית כחלק מובנה מן התכנית אשר מוגדר היטב.¹¹³ בהקשר זה, חשוב כי הערכת התוכנית לא תכלול רק מבחן אוריינות פיננסית אלא גם תבחן את המסוגלות הפיננסית של הצעירים. בנוסף לכך, מומלץ להתוות את היישום של תוכנית חינוך פיננסית באופן מסודר אשר כולל שיתוף פעולה בין גורמים רבים, ביניהם: משרד החינוך, בנק ישראל, גורמי בעלי עניין ועוד, וכן מומלץ לדאוג לשיפור מתמיד של התוכנית תוך התחשבות בדיון הציבורי, במשתתפיה ובהתבסס על ההערכות של התוכנית.¹¹⁴

לסיכום, "ידע מניע יכולת, שבתורה משפיעה על האופן שבו אדם מנהל את כספו. ידע הוא חסר ערך ללא ניסיון יישומי, ומחקרים הראו שהניסיון מהווה את הגשר בין הידע ליכולת".¹¹⁵

¹¹³ OECD (2016), PISA 2015 Results (Volume I): Excellence and Equity in Education, PISA, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/9789264266490-en>.

¹¹⁴ Fabris, N., & Luburić, R. (2016). Financial education of children and youth. *Journal of Central Banking Theory and Practice*, 5(2), 65-79.

Igata, M., Nomura, A., & Kamiyama, T. (2014). The Need to Improve Financial and Economic Education in Japanese Schools. *Nomura Journal of Capital Markets*, 5(3).

¹¹⁵ From English: "In short, knowledge drives aptitude, which in turn influences how one manages money. Knowledge is worthless without applied experience, and research has shown that experience forms the bridge between knowledge and aptitude" (Hilgert and Hogarth, 2002).

Hogarth, J. M., Hilgert, M. A., Kolodinsky, J. M., & Lee, J. (2001). Problems with credit cards: An exploration of consumer complaining behaviors. *Journal of Consumer Satisfaction, Dissatisfaction and Complaining Behavior*, 14, 88.

ה. מידע זמין על חינוך פיננסי

1. מידע זמין בעברית על חינוך פיננסי

1.1. מערכי שיעור בחינוך פיננסי דרך "האוצר שלי", מטעם משרד האוצר-¹¹⁶

- מערכים למורה עבור שיעורים המיועדים לסבים ולנכדים בנוגע להתנהלות כלכלית נכונה: מיועדים למורים שיעבירו להורים או לסבים/סבתות כיצד להעביר תכנים על חינוך פיננסי, זאת תוך שיתוף פעולה והידברות עם ההורים או הסבים;
- מצגות, מערכים ודפי עבודה עבור העברת שיעורים לתלמידי כיתות ב-ג בנושא התפתחות הכסף: איך נוצר כסף, מהי משמעותו, אילו שטרות קיימים היום ואמצעי הזיהוי כנגד זיוף.¹¹⁷

1.2. BrainPOP-¹¹⁸

- בריינפופ העלו בנושא "חינוך פיננסי" 14 סרטוני אנימציה, לרובם גם חלקים נלווים של "בחן את עצמך", שאלות ותשובות וציר זמן. בין הנושאים נמנים: אדם סמית, בורסה ומניות, בנקאות, הבורסה, השוואת מחירים, כסף, כרטיסי אשראי, מיתון, מסים, משכנתאות, פיאודליזם, ריבית, תורת המשחקים ותקציבים.
- במסגרת אותם סרטונים, ישנו גם מערך שיעור בנושא תקציבים המיועד לכיתות ג-ד, ושני חידונים על מיתון ועל אדם סמית.

1.3. תכנית מקוונת של משרד החינוך-¹¹⁹

- כמות גדולה של תרגילים ופעילויות אינטראקטיביות בעברית ובערבית בנושא חינוך פיננסי, לפי מערכי השיעורים שהשתמשו בהם בפעילות של משרד החינוך ובנק ישראל (כאמור, מיועד לגילאי 15).¹²⁰ כולל גם סרטוני מידע על הנושאים השונים שמיועדים לתלמידים.
- מילון מושגים פיננסי: הסבר בעברית ובערבית על מושגים כמו אינפלציה, בורסה וכדומה.¹²¹
- סרטוני וידאו של הרצאות מומחים מתוך כנסים להשתלמויות מורים.

1.4. "להבין את הכסף- חינוך פיננסי לנוער", מטעם אורט ובנק הפועלים¹²²

פרקי לימוד בנושאים הבאים: כסף ואמצעי תשלום, הבנק, חיסכון, צרכנות נבונה, ניהול תקציב אישי, הכנסות, שיח משפחתי פיננסי, שוק ההון ותקשורת כלכלית.

¹¹⁶ <https://haotzarsheli.mof.gov.il/Calculators/Pages/Financial-Education.aspx>
¹¹⁷ יש גם מערכים שמיועדים למדריכים שמדריכים גילאי 18-25 בנושא אוריינות פיננסית, מודעות להתנהלות כלכלית וכולי.

¹¹⁸ https://il.brainpop.com/theme_45/

¹¹⁹ <https://finance.cet.ac.il/>

¹²⁰ <https://finance.cet.ac.il/ItemList.aspx?SubjectID=7b72c8d5-89c8-4221-96a3-e98a9e3968a0#ItemTypes=0,1,2&MediaTypes=0,1,2,3&Languages=0,1>

¹²¹ <https://lib.cet.ac.il/pages/glossary.asp?item=47>

¹²² <https://money.ort.org.il/>

האתר כולל קבצי אודיו וסרטונים בנושאים השונים, תרגילים מקוונים. חלק מהתכנים מיועדים עבור הורים, הסברים כיצד עליהם לדבר עם ילדים על חינוך כלכלי. בין התכנים נמנה גם חלק של "בחן את עצמך", מילון מושגים, מערכי שיעור למורים (מתעדכנים בדרייב ויש גם בערבית), דוגמאות לפעילויות במסדרון ובחצר שניתן ליישם גם מחוץ למסגרת הכיתה והשיעור. ישנה גם התייחסות גם לנוער עובד, לידיעת הזכויות שלו. חשוב לשים לב שניתן כאן דגש מאוד גדול על היתרונות של פתיחת חשבון בנק, והאינטרס של בנק הפועלים כאן ברור. עם זאת, האתר מושקע ואינטרקטיבי, כולל ערוצי מדיה שונים כמו וידאו ואודיו.

1.5. רשת חינוך עתיד¹²³

- מדריך בן 131 עמ' עבור המורה במקצוע "חינוך פיננסי" (מ-2013, בהקשר לאותו פיילוט בשיתוף משרד החינוך). המדריך כולל מפרט של התוכנית (כמה שעות יוקדשו לכל נושא, מטרות התוכנית), הסברים, תיאור הפעילויות עבור התלמידים בכל נושא.¹²⁴
- מדריך בן 121 עמ' באותה תוכנית, המיועד לתלמיד. כולל בין היתר טקסטים, שירים ושאלות לגביהם.
- הנחיות עבודה לציון פנימי וכן מבחן בנושא.
- חומרי למידה כמו: מערך שיעור בנושא פרסומות, פעילויות ותרגילים בנושא פתרון בעיות וקבלת החלטות באופן רציונלי וכן אוסף משימות לתלמידים בכלל בנוגע לחינוך פיננסי, משחק אינטראקטיבי ("הגינות בצרכנות"), מצגות עם שאלות מנחות בנושאים כמו הקניין ופרסומות.
- מצגות למורים, כמו למשל על תמ"ג ומדדי פיתוח.

1.6. פורטל עובדי הוראה- מרחב פדגוגי¹²⁵

- סרטונים ופעילויות (חלקן אינטרקטיביות) לתלמידים. יש כפילויות/חפיפה עם חומרים ממט"ח, אם כי חלק מהפעילויות מפנים למקורות חיצוניים אחרים כמו "איפה הכסף? משחקים ולומדים על כסף ועסקים".¹²⁶

¹²³ <https://atidedu.org.il/%D7%9E%D7%A1%D7%9C%D7%95%D7%9C%D7%99-%D7%9C%D7%99%D7%9E%D7%95%D7%93/%D7%AA%D7%97%D7%95%D7%9E%D7%99-%D7%93%D7%A2%D7%AA-%D7%9E%D7%A7%D7%A6%D7%95%D7%A2%D7%95%D7%AA-%D7%9C%D7%99%D7%9E%D7%95%D7%93/%D7%97%D7%99%D7%A0%D7%95%D7%9A-%D7%A4%D7%99%D7%A0%D7%A0%D7%A1%D7%99/%D7%97%D7%99%D7%A0%D7%95%D7%9A-%D7%A4%D7%99%D7%A0%D7%A0%D7%A1%D7%99-%D7%9C%D7%93%D7%95%D7%91%D7%A8%D7%99-%D7%A2%D7%91%D7%A8%D7%99%D7%AA/>

¹²⁴ <https://atidedu.org.il/wp-content/uploads/sites/204/2017/04/%D7%9E%D7%93%D7%A8%D7%99%D7%9A-%D7%9C%D7%9E%D7%95%D7%A8%D7%94-%D7%97%D7%99%D7%A0%D7%95%D7%9A-%D7%A4%D7%99%D7%A0%D7%A0%D7%A1%D7%99-%D7%A2%D7%91%D7%A8%D7%99%D7%AA.pdf>

¹²⁵ https://pop.education.gov.il/tchumey_daat/moledet_hevra_ezrahut/yesodi/noseem_nilmadim/hinuch_pinansi/

¹²⁶ http://kids.gov.il/money_he/icd/1854.html

- סיור לימודי במרכז המבקרים של בנק ישראל¹²⁸
 - פעילויות לבני נוער מתוך חודש מודעות פיננסית: פעילות בשיתוף משרד החינוך שנעשתה במהלך החודשים נובמבר 2017 ופברואר 2018 במסגרתה הועברו שיעורים במאות כיתות ט' ברחבי הארץ. מטרת הפעילות הייתה הגברת המודעות הפיננסית של בני הנוער, והקניית כלים פרקטיים בהתנהלותם הצרכנית-בנקאית לקידום עצמאותם ורווחתם הפיננסית של הנערים.
- באתר של בנק ישראל ניתן למצוא מצגות של שני המפגשים, סרטון שמתאר את ההתרחשויות של אותה פעילות, דף מעקב לפעילות תקציב וכן מדריך למנחה (48 עמ'), פירוט על המפגשים, מטרותיהם, פעילויות ומשימות לתלמידים ועוד).

"פעמונים" הינה עמותה שמנסה לסייע למשפחות להתנהל כלכלית נכון. האתר שלהם כולל רעיונות לפעילויות של ההורים עם הילדים בנושא חינוך פיננסי, משחקים, סרטונים, הסברים כתובים וגם רעיונות לפעילויות באופן כללי מול תלמידים וצעירים. יחד עם הסרטונים יש מערכי שיעור, שאלות לדיון ועוד.

1.9 הסכמים (פודקסטים) בנושאים כלכליים

- קיימים הסכמים רבים בעברית שעוסקים בכלכלה ומיועדים בעיקרם למבוגרים: "חיות כיס", "כשבגרש היה חור" אשר משלב גם תכנים על היסטוריה, "קטע כלכלי" ו"ערך מוסף". ההסכמים "שלושה שידועים" ו"האוניברסיטה הקטנה של המדעים" מיועדים גם לתלמידים בגילאי חטיבה או תיכון ועוסקים בנושאים שונים, כאשר ישנם מספר פרקים במרכזם עומדים נושאים כלכליים (כמו לדוגמה הפרקים 'בואו נדבר כסף' ו-'שלוש נקודות ציון בדרך להמצאת הכסף המודרני' בהתאמה).

מידע זמין באנגלית לחינוך פיננסי באנגלית (ראו גם נספח ד')

1. High school financial planning program - תוכנית הדגל של הארגון ללא מטרות רווח, National Endowment for Financial Education, שמקורו בארה"ב. האתר כולל מערכים **למורים** וכן ספרי לימוד מקוונים, חוברות תרגול והסברים עבור **תלמידים** ב-6 נושאים מרכזיים: ניהול כסף, השאלה (אשראי, הונאת זהות), צבירת כוח (סגנון חיים, השקעה בעבודה), השקעה, שירותים פיננסיים וביטוח. בנוסף, האתר כולל גם משאבים אינטראקטיביים וגם שיעורים עבור הורים.¹³⁰

¹²⁷ <https://www.boi.org.il/he/consumerinformation/consumerissues/pages/financialeducation.aspx>

¹²⁸ <https://www.boi.org.il/he/Education/VisitorsCenter/Pages/Default.aspx>

¹²⁹ <https://paamonim.org/he/category/pass-on/%D7%A4%D7%A2%D7%99%D7%9C%D7%95%D7%AA-%D7%9E%D7%95%D7%9C-%D7%A7%D7%91%D7%95%D7%A6%D7%94/>

וגם <https://paamonim.org/he/category/pass-on/%D7%97%D7%99%D7%A0%D7%95%D7%A-%D7%A4%D7%99%D7%A0%D7%A0%D7%A1%D7%99-pass-on/>

¹³⁰ <https://www.hsfpp.org/>

2. Financial Fitness for Life - תוכנית לימוד מפורטת בתשלום לילדים מגן עד כיתה י"ב המחולקת לספרים לפי גילאים. באתר אינטרנט מצויים גם עזרים עבור הפעילויות וכן קיים גם ספר הדרכה עבור ההורים. התוכנית מטעם המועצה לחינוך פיננסי בארה"ב.¹³¹
3. Wise Pockets World – אתר אינטרקטיבי בעל אנימציה פשוטה ביותר הכולל חומרי למידה ועזרים ויזואלים המיועד לאוכלוסיות של מורים, הורים ותלמידים בגילאי היסודי.¹³²

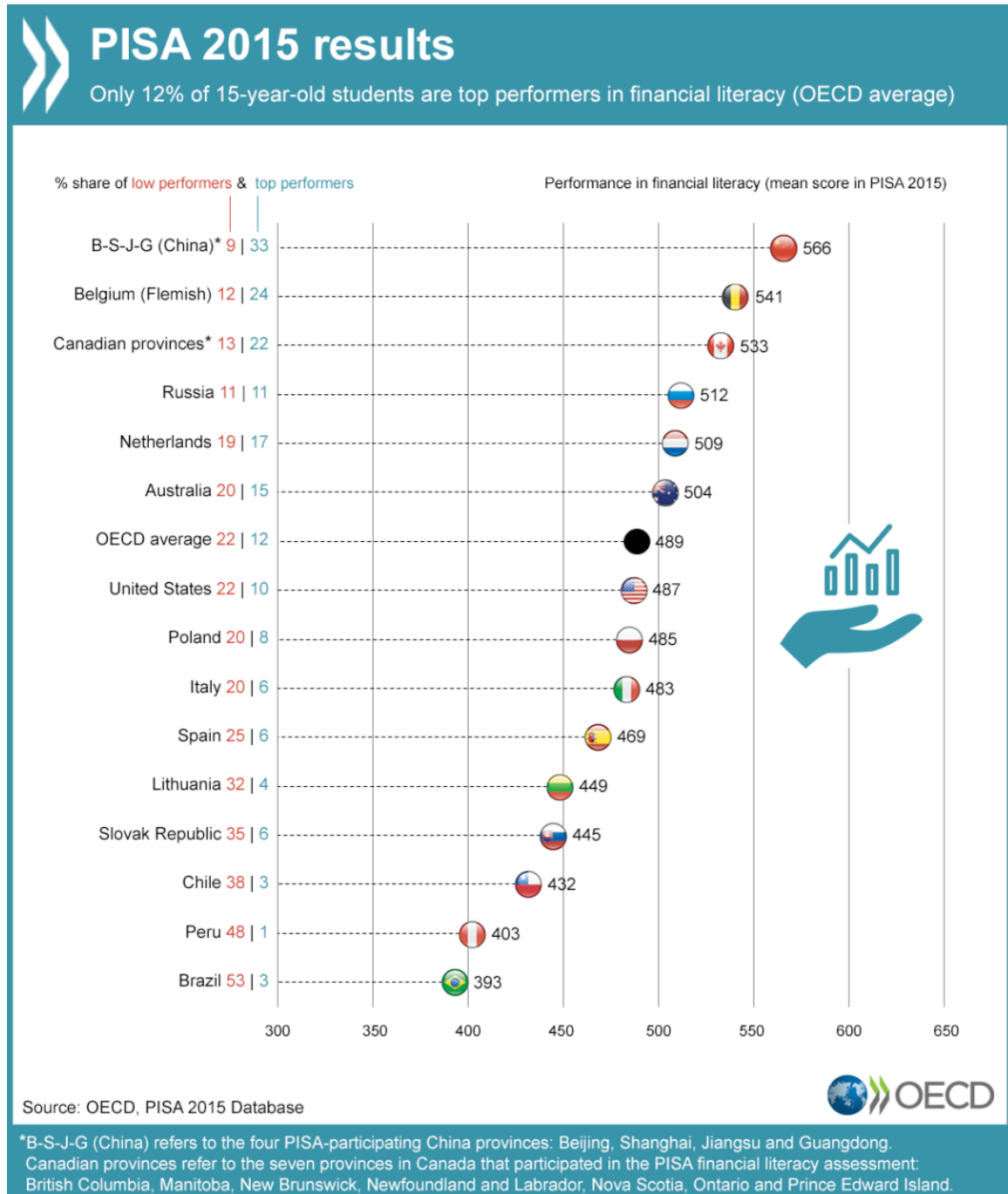
¹³¹ <http://fffl.councilforeconed.org/>

¹³² <http://wisepockets.umsl.edu/>

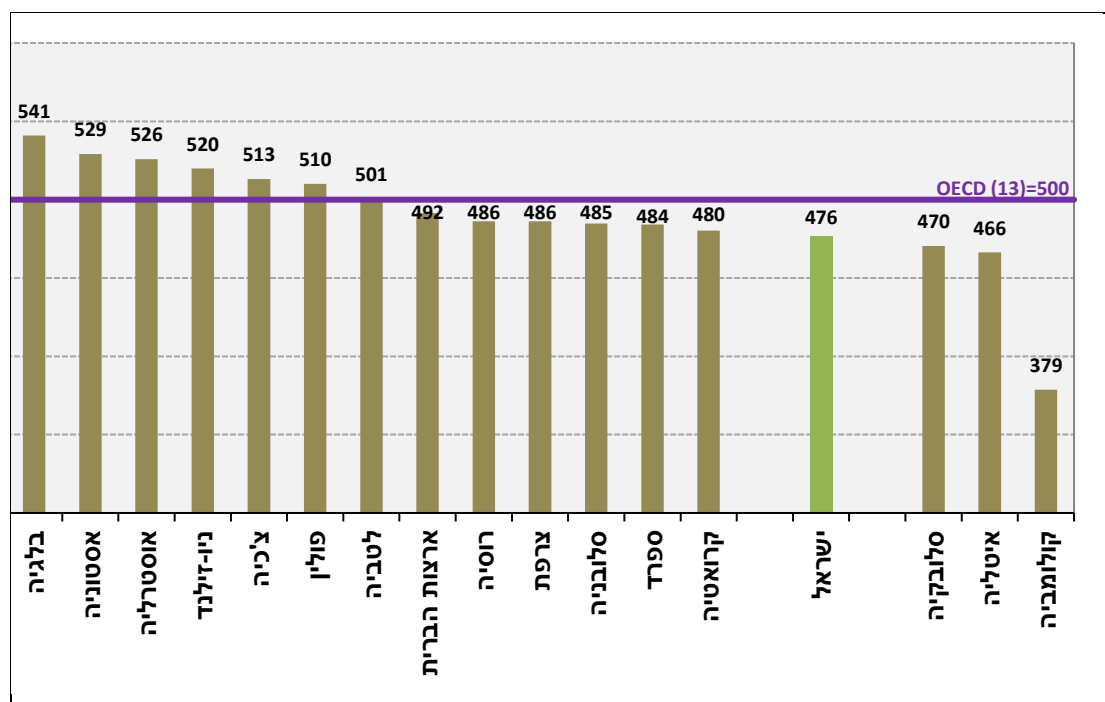
נספחים

נספח א': תוצאות מבחן פיזה 2015 באוריינות פיננסית

מספר מצומצם של מדינות בחרו להשתתף בחלק של אוריינות פיננסית בפיזה 2015, וישראל לא השתתפה בחלק הזה מסיבות טכניות. להלן התוצאות של המדינות שכן השתתפו (מתוך האתר של OECD), בקרב תלמידים בני 15 :

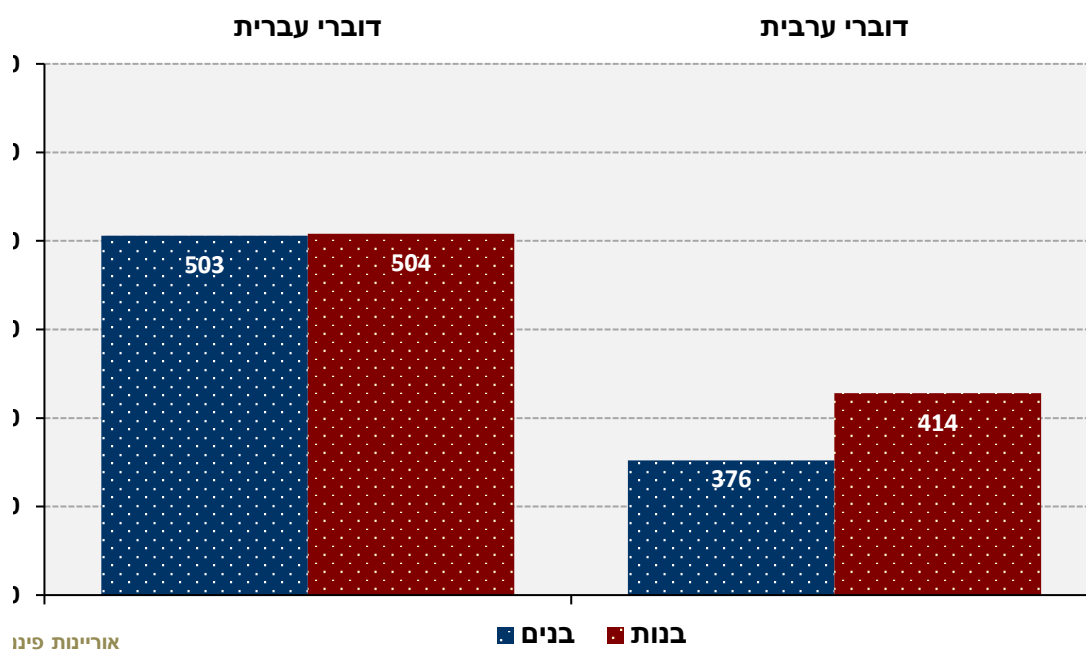

נספח ב': ממוצע הציונים באוריינות פיננסית במדינות המשתתפות במבחן פיזה
 נתונים והסברים הלקוחים מתוך דו"ח של ראמ"ה (2014): "תוצאות ראשונות מתחום
 אוריינות פיננסית במחקר הבין-לאומי פיזה 2012 (PISA)",

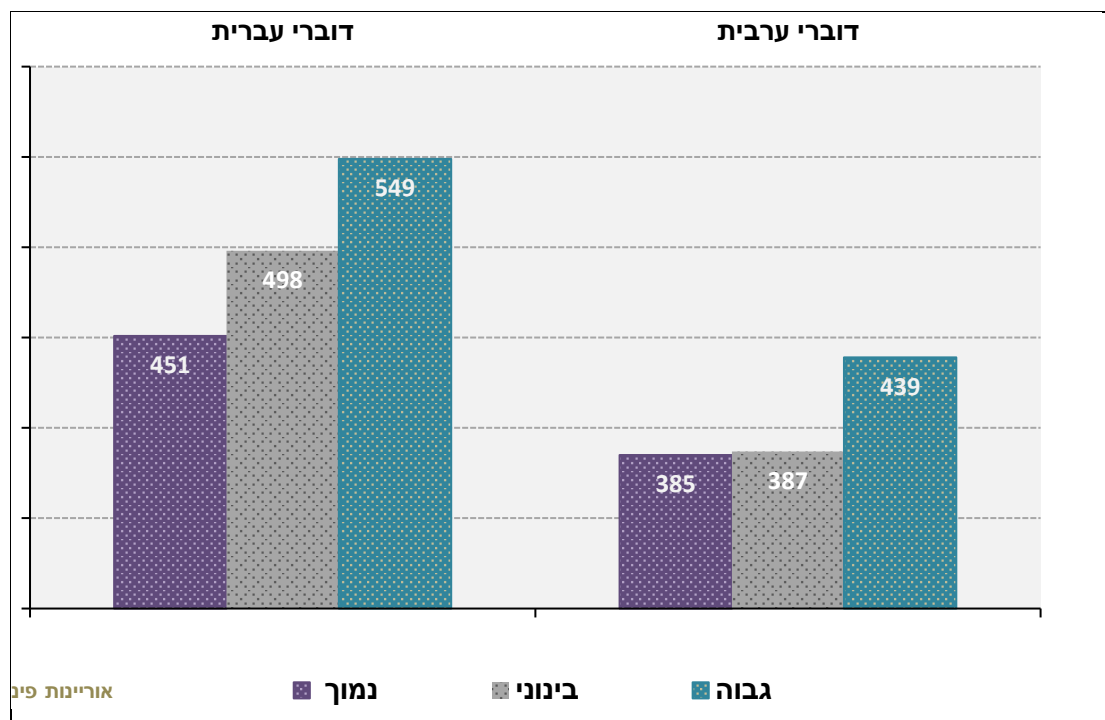
הערה: הקו הסגול מייצג את הציון בממוצע 13 מדינות ה-OECD שנבחנו בתחום אוריינות זה

נספח ג': הציון הממוצע בישראל באוריינות פיננסית לפי מגזר שפה ולפי רקע חברתי-תרבותי-כלכלי

אוריינות פיננסית

הציון הממוצע בישראל באוריינות פיננסית לפי מגזר שפה ולפי מגדר (התוצאות שונות בין המגדרים במגזר הערבי, כך שבנות קיבלו ציונים גבוהים יותר. ניתן לציין כי בקרב מדינות ה-OECD שהשתתפו אין הבדל בין הישגי הבנים ובנות):

נספח ד': מידע זמין באנגלית על חינוך פיננסי

1. באתר של חינוך פיננסי לקידום אוריינות פיננסית של משרד החינוך קיימים שני קישורים לפריטים באנגלית:¹³³ (א) אתר בשפה האנגלית המכיל 20 שיעורים בחינוך פיננסי המתאימים לקבוצות גיל שונות, מגילאי 3-5 שנים ועד ל-18+. (ב) אתר המתאר את תכנית הלימודים בנושא החינוך הפיננסי בארצות הברית והתמורות שחלו בה בשני העשורים האחרונים, תוך התמקדות במדינת אורגון.

2. באתר של OECD, הדף של חינוך פיננסי:¹³⁴ (הכל באנגלית)

-סקירה של מדיניות לאומית לחינוך כלכלי (הכוונה כאן היא לא רק לתלמידים אלא לאוכלוסייה הכללית, בין היתר המלצות ללימוד הנושא כבר בבתי הספר) במטרה לסייע למקבלי החלטות להתבסס על כלים ומחקר ליישום אסטרטגיות לאומיות לחינוך פיננסי.¹³⁵

-הערכת תלמידים דרך פיזה

¹³³ <https://finance.cet.ac.il/ItemList.aspx?SubjectID=0a610e1e-50b2-4976-9116-31b85f9a52fd#ItemTypes=0&MediaTypes=0&Languages=0>

¹³⁴ <http://www.oecd.org/daf/fin/financial-education/financial-education.htm>

¹³⁵ <http://www.oecd.org/daf/fin/financial-education/nationalstrategiesforfinancialeducation.htm>

חינוך פיננסי לנוער¹³⁶: כולל המלצות של ה-OECD על פרקטיקות טובות לחינוך ומודעות פיננסיים משנת 2005; יש רפרנס למסמך מ-2012 על קווים מנחים לחינוך פיננסי (OECD INFE) (2012).

3. קרן החירום הבין-לאומית לילדים מטעם האו"ם (UNICEF) פיתחה תוכנית של חינוך פיננסי שיושמה בעולם בעשרות מדינות בין הגילאים 5-18, במסגרתה מקנים לילדים הרגלים של חיסכון ומלמדים אותם אודות תכנון ופעילויות כלכליות באופן אחראי. באינטרנט ניתן למצוא את הגדרות היעדים של התוכנית וכן תיאור כללי של התכנים והפעילויות שמועברים בה, ועוד.¹³⁷

4. קיים אתר אינטרנט של הארגון הבין-לאומי לחינוך פיננסי בקרב ילדים ונוער (CYFI).¹³⁸ האתר כולל בין היתר הדרכות מעשיות עבורים המורים לחינוך פיננסי, תיאור של יישום תוכניות לאומיות בעולם ועוד.¹³⁹

5. MyMoney.gov - אתר אינטרנט של הוועדה לחינוך ואוריינות פיננסיים (FLEC) בארה"ב. האתר כולל הפנייה לאתר שמיועד לצעירים, למורים ומחנכים וכן לחוקרים. הוא כולל טווח רחב של נושאים ומקדם חמישה עקרונות לניהול כסף אישי: להרוויח, ללוות, לחסוך, להשקיע, לבזבז ולהגן, זאת לצד הסברים קצרים על כל אחד מהעקרונות וכן קישורים לאתרים רלוונטים. חלק מהמידע אף מאורגן סביב אירועי חיים ספציפיים (למשל, לידת ילד חדש, כניסה לאוניברסיטה ועוד).

6. MoneySmart - אתר אינטרנט אוסטרלי הכולל מידע שאמור לסייע לאזרחים לבצע בחירות בניהול כספיהם האישיים. באתר מוצע מידע על הלוואות ואשראי, פנסיה, השקעות והונאות. כמו כן, גם כאן חלק מהמידע מאורגן סביב אירועי חיים ספציפיים עם קישורים למגוון רחב של נושאים כמו אשראי, בנקאות מקוונת ועוד. בנוסף לכך, קיים עמוד למחנכים הכולל קישורים לחומרי למידה רלוונטיים.

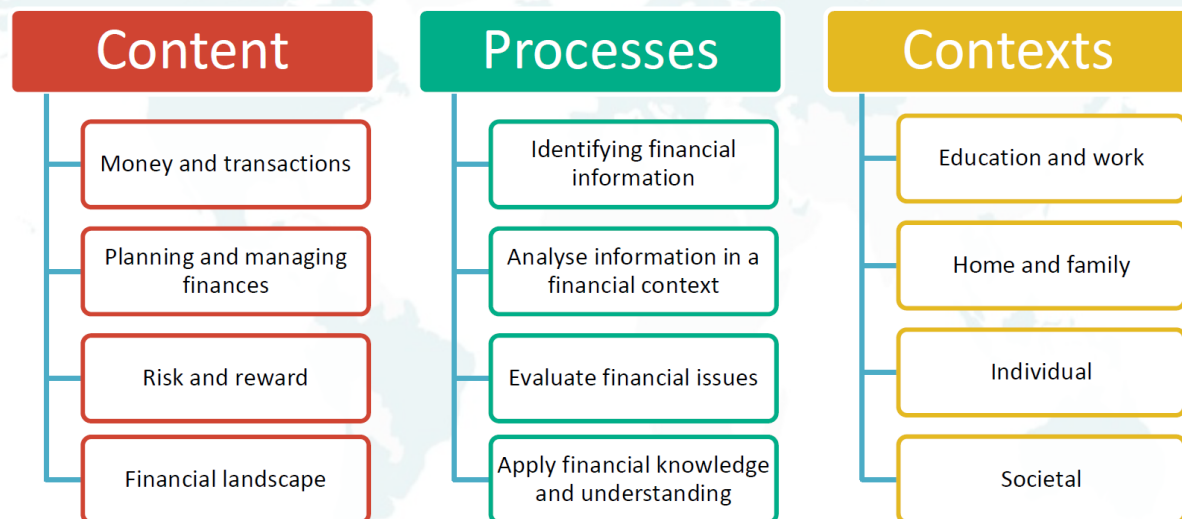
¹³⁶ <http://www.oecd.org/daf/fin/financial-education/financial-education-and-youth.htm>

¹³⁷ https://www.unicef.org/publications/files/CSFE_module_low_res_FINAL.pdf

¹³⁸ <https://childfinanceinternational.org/>

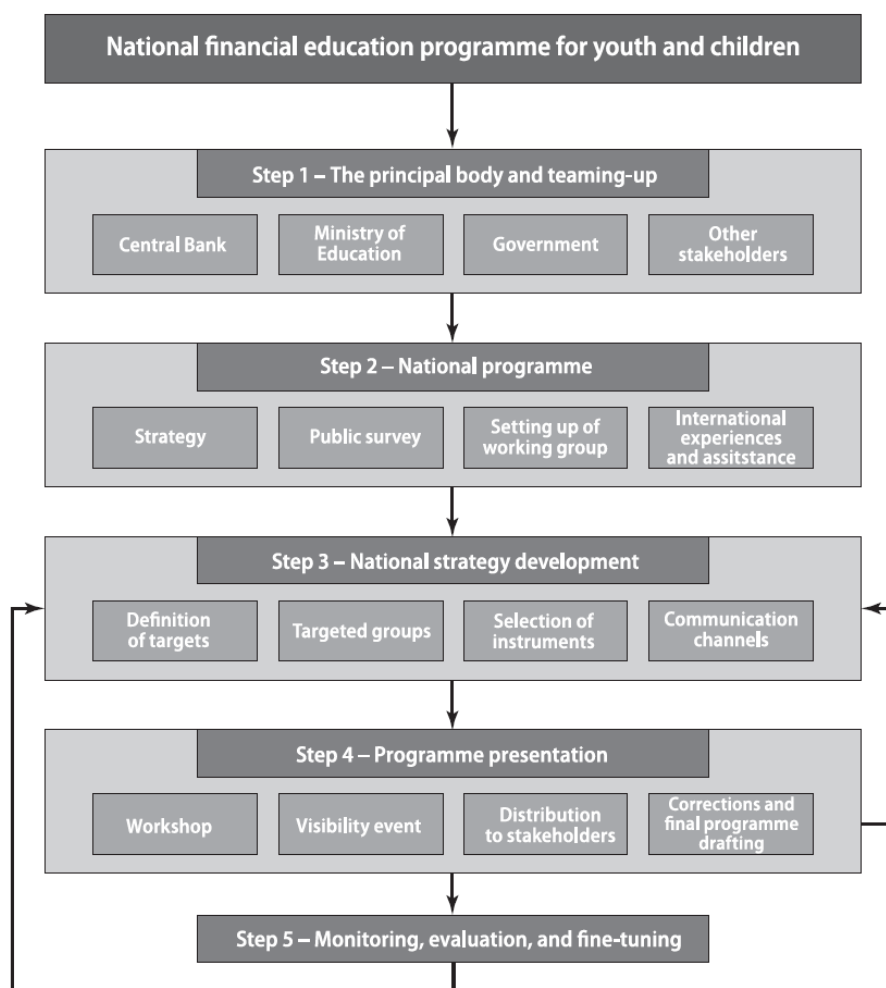
¹³⁹ <https://issuu.com/childfinanceinternational/stacks/464b0079c32a4f90970c95ac02f9698d>

נספח ה': תיאור התוכן, ההקשר והתהליכים הרלוונטיים לאוריינות פיננסית של בני נוער
(מתוך המצגת באתר של OECD שמתארת את תוצאות פיוז 2015. תורגם על-ידי
הלשכה)

נספח ו': מתאר כללי ליישום תוכנית לאומית לחינוך פיננסי לילדים ולנוער
(מתוך המאמר של פבריס ולובריק, 2016).

Scheme 1: Developing of National Financial Education Programme for Youth and Children

נספח ז'- מתאר למיקוד של מחקר עתידי בתחום של חינוך פיננסי
(מתוך המאמר של קולינס וויט, 2015)

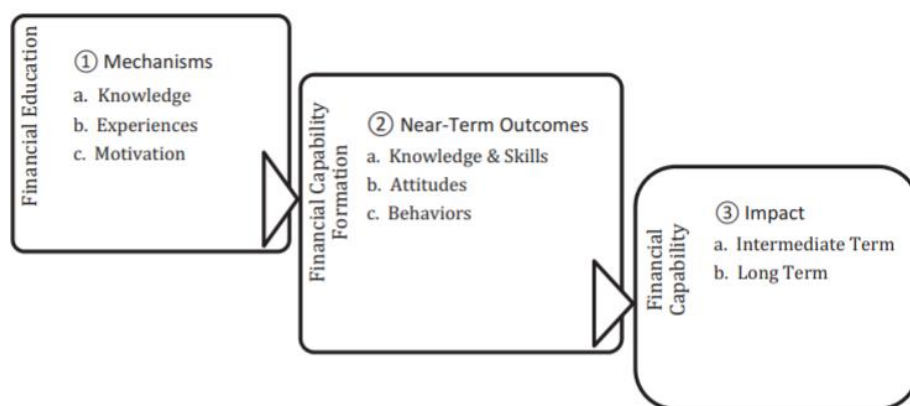

FIGURE 1 Framework for synthesis.